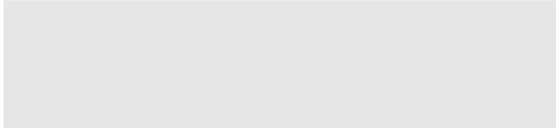

संस्कृत

Teachers'
Manual

कक्षा 6

1

वयं वर्णमालां पठामः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. (i) गणेशः (ii) नासिका (iii) कपोतः (iv) भारतस्य मानचित्रः (v) श्रीरामः (vi) डक्का (vii) मृगः (viii) चमसः (ix) यज्ञः (x) चरणः।

2. (i) पङ्कजम् (ii) चन्द्रः (iii) शुण्डः (iv) वृक्षः (v) दन्ताः (vi) चञ्चुः (vii) त्रिशूलम् (viii) अष्ट (ix) ढक्का (x) शङ्खः

3. क कमला कदली म मीन मृत्तिका
च चटका चन्द्रः ह हर्षः हिमः
प पर्णः पवित्रः त तनुजः तनु
र रथी रश्मिः व वैभवः वत्सः

4. मम् परिवारस्य सदस्यानां पूर्ण नामानि—

	उपाधिः	प्रथम-नाम	मध्य-नाम	अन्त्य-नाम/कुल-नाम
माता	श्रीमती	शान्ति	देवी	अग्रवालः
पिता	श्रीमान्	प्रभात	रंजन	अग्रवालः
भगिनी	सुश्रीः	भूमिका	कुमारी	अग्रवालः
भ्राता	श्रीमान्	पल्लवः	कुमार	अग्रवालः
पितामही	श्रीमती	जानकी	देवी	अग्रवालः
पितामहः	श्रीमान्	केदार	मलः	अग्रवालः
मातामही	श्रीमती	रामकटोरी	देवी	बंसलः
मातामहः	श्रीमान्	अमीर	चन्द्रः	बंसलः

नोट— यहाँ पर छात्र अपने-अपने पारिवारिक सदस्यों के नाम लिखें।

5. मम् कक्षायाः शिक्षिकाणां शिक्षकाणां च पूर्ण-नामानिः—

उपाधिः	प्रथम-नाम	मध्यम-नाम	अन्त्य-नाम
सुश्री	अर्चना	दामोदरः	शर्मा
श्रीमती	रेहाना	सुलताना	खानम्
श्रीमती	पुवाया	मेरी	जोसेफ
श्रीमान्	अरविन्द	कुमारः	श्रीवास्तवः
श्रीमान्	मयंक	प्रतापः	शर्मा

नोट— यहाँ छात्र अपने कक्षा की शिक्षिकाओं तथा शिक्षकों के नाम लिखें।

6. मम् मित्राणां पूर्ण-नामानि—

प्रथम-नाम	मध्यम-नाम	अन्त्य-नाम
पवित्रा	कुमारी	शर्मा
एजेला	डेविडः	जोसेफः
दिव्यांशः		सक्सेना
रेशमा	जहाँगीरः	खानम्

नोट— यहाँ पर छात्र अपने मित्रों के पूरे-नाम लिखें।

परियोजनाकार्यम्

- भरतः = भ्+अ+र्+अ+तु+अ+ः
- आरक्षकाः = आ+र्+अ+क्+ष्+अ+क्+आ+ः
- चिकित्सकौ = च्+इ+क्+इ+तु+स्+अ+क्+औ
- स्वच्छता = स्+व्+अ+च्+छ्+अ+तु+आ
- तदनन्तरं = त्+अ+द+अ+न्+अ+न्+तु+अ+र+अ+ः
- प्रार्थना = प्र+र्+आ+र्+थ्+अ+न्+आ
- प्रकृतिरक्षा = प्र+र्+अ+व्+रु+क्+तु+इ+र्+क्+ष्+आ
- एकादशः = ए+क्+आ+द्+अ+श्+अ+ः
- शुभचिन्तकः = श्+उ+भ्+अ+च्+इ+न्+तु+अ+क्+अ+ः
- धैर्यशालिनः = ध्+ऐ+र्+य्+अ+श्+आ+ल्+इ+न्+अ+ः

अतिरिक्त अभ्यासः

- (i) (क) (ii) (ख) (iii) (ग) (iv) (घ) (v) (ङ) ।
- (i) मूर्धा, (ii) मूर्धा, (iii) दन्ताः, (iv) ओष्ठौ, (v) दन्ताः।
- (i) व्य → व्यवहारः अव्ययः, धातव्यः
(ii) कृ → कृपाणः कृषकः आकृष्टः
(iii) न्त्र → मन्त्री सन्त्रासः सन्त्री
(iv) क्य → आधिक्यः शाक्यः शक्यते

(v) र्ग → गर्गः	कुमार्गी	गार्गी	अन्वेषणः	= अ + न् + व् + ए + ष् + अ + ण् + अ + :
(vi) र्व → गर्वः	गन्धर्वः	गर्वितः	रामचरितमानसः	= र + आ + म् + अ + च् + अ + र् + इ + त् + अ + म् + आ + न् + अ + स् + अ + :
(vii) न्द्र → देवेन्द्रः	नरेन्द्रः	मृगेन्द्रः	बाइबिल	= ब् + आ + इ + ब् + इ + ल् + अ
(viii) ष्ट → अस्पष्टः	साष्टांगः	सृष्टिः	कुरान	= क् + उ + र् + आ + न् + अ
(ix) र्ण → पर्णः	कर्णः	पर्णः	अर्द्धनारीश्वरः	= अ + र् + द् + ध् + अ + न् + आ + र् + ई + श् + व् + अ + र् + अ + :
(x) स्त → स्तुतिः	स्तरः	अस्तिः	कंपालः	= क् + अ + ' + प् + आ + ल + अ + :
4. (i) तालु, (ii) कण्ठः, (iii) कण्ठः, (iv) ह्रस्व, (v) लृ, ।			अत्याचारः	= अ + त् + य् + आ + च् + आ + र् + अ + :
5. (i) (X) (i) (✓) (ii) (✓) (iv) (✓) (v) (X)			7. (i) मालिका, (ii) बालकः, (iii) दुष्यंत, (iv) धृतराष्ट्रः, (v) दुर्योधनः।	
6. जगन्नाथः	= ज् + अ + ग् + अ + न् + न् + आ + थ् + अ + :			
सुभद्रा	= स् + उ + भ् + अ + द् + र् + आ			
गीर्वाणवाणी	= ग् + ई + र् + व् + आ + ण् + अ + व् + आ + ण् + ई			
जात्युपकारः	= ज् + आ + त् + य् + उ + प् + अ + क् + आ + र् + अ + :			
पुरुषकारः	= प् + उ + र् + उ + ष् + अ + क् + आ + र् + अ + :			

2

एषः कः? एषा का? एतत् किम्?

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

- (क) चषकः चषकौ चषकाः
(ख) देवः देवौ देवाः
(ग) सैनिकः सैनिकौ सैनिकाः
(घ) रजकः रजकौ रजकाः
(ङ) तन्त्रज्ञः तन्त्रज्ञौ तन्त्रज्ञाः
- सः कुक्कुरः
सा अजा
तत् पुस्तकम्
- (क) पुस्तकम् (ख) बालकौ (ग) सैनिकः,
(घ) उत्थित पिटकः, (ङ) महिला, (च) त्रिशूलम्।
- एकवचनम् बहुवचनम्
(क) फलम् वृक्षाः
(ख) गायिका अजाः
(ग) रजकः मापिकाः
(घ) सः फलानि
(ङ) लेखनी शिक्षिकाः

- एषः— सैनिकः, कुक्कुरः, चषकः, शुकः, वृक्षः।
एषा— गायिका, महिषी, वृद्धा, अजा, अङ्कनी।
एतत्— जलम्, द्वारम्, फलम्, वातायनम्, पुस्तकम्।
- सः कः? तौ कौ? ते के?
सः विडालः। तौ युवकौ। ते छात्राः।
सा का? ते के? ताः काः?
सा माला। ते लेखन्यौ। ताः मालाः।
तत् किम्? ते के? तानि कानि?
तत् मुखम्। ते कमले। तानि भवनानि।
- (क) सः बालकः। — सः कः?
(ख) सा लता। — सा का?
(ग) सा नदी। — सा का?
(घ) तत् फलम्। — तत् किम्?
(ङ) सः वृक्षः। — सः कः?
- (क) कमलं विकसति।
(ख) लेखकः लिखति।

(ग) फलम् पतति।

(ङ) चालकः चालयति।

(घ) नर्तकः नृत्यति।

(च) गायिका गायति।

9. (क) कः धावति? बालकः धावति। शुकः धावति। का धावति? बालिका धावति।
 (ख) कः पठति? सुरेशः पठति? का पठति? जानकी पठति। नलिनी पठति।
 (ग) किं पतति? फलम् पतति। जलम् पतति। कुसुमम् पतति।
 (घ) का गच्छति? शिक्षिका गच्छति। बालिका गच्छति। कः गच्छति? तन्त्रज्ञः गच्छति।
 (ङ) का अस्ति? माता अस्ति। कः अस्ति? पिता अस्ति। किम् अस्ति? वाहनम् अस्ति?

परियोजनाकार्यम्

1. लिङ्ग भेद आधारे पञ्चदशः गृहवस्तुनामानि
 पुल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम्
 1. चषकः 1. कपाटिका
 2. चमसः 2. पेटिका
 3. आसन्दः 3. मार्जनी

4. वस्त्रम् 4. प्रसाधनी
 5. छत्रम् 5. वस्त्र सूचीः
 6. पर्यङ्कः 6. तुला
 7. पाथेय पात्रम् 7. शेवधि
 8. घटः 8. खट्वा

2. अकारान्त-पुल्लिङ्गम्	आकारान्त- स्त्रीलिङ्गम्	ईकारान्त-स्त्रीलिङ्गम्	अकारान्त-नपुंसकलिङ्गम्
नागदन्तः रजकः धीवरः युवकः प्रश्न शुकः आचार्यः खगः सागरः	छुरिका गृहगोधिका धूमनलिका दिनदर्शिका खट्वा शाखा शिक्षिका गुलिका पिपीलिका	सम्मार्जनी सखी आकाशवाणी वर्णलेखनी जननी नारी नगरी पुनःपूरणी कुमारी	उद्यानम् सूच्यौषधम् उपांशुकम् पादांशुकम् दिनम् उत्तरम् उष्णीषम् वस्त्रम् नगरम्

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (ख), (ii) (क), (iii) (क), (iv) (क), (v) (घ)।
 2. (i) त्रीणि, (ii) त्रयः, (iii) त्रीणि, (iv) बालिका, (v) आम्।
 3. (i) संस्कृते त्रयः लिङ्गानि भवन्ति। तेषां नामानि—पुल्लिङ्गम्, स्त्रीलिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम् च।
 (ii) संस्कृत भाषायां त्रयः पुरुषाः सन्ति। तेषां नामानि—प्रथम पुरुषः, मध्यम पुरुषः, उत्तम पुरुषः च।
 (iii) संस्कृत भाषायां त्रीणि वचनानि सन्ति। तेषां नामानि—एकवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनम् च।

4. (i) वानरः खादति। (ii) सिंहौ गर्जतः।
 (iii) मयूराः नृत्यन्ति। (iv) फलम् पतति।
 (v) वृक्षाः फलन्ति। (vi) अश्वः धावति।
 (vii) गजौ चलतः। (viii) छात्रा पठन्ति।
 5. (i) तौ पठतः। (ii) ते क्रीडन्ति। (iii) सः वाक्यति।
 (iv) तौ गायतः। (v) ते कर्षन्ति। (vi) सः नृत्यति।
 6. (ख) बलीवर्दः बलीवर्दौ बलीवर्दाः
 (ग) मूषकः मूषकौ मूषकाः
 (घ) मृगः मृगौ मृगाः
 (च) सैनिकः सैनिकौ सैनिकाः
 (छ) वानरः वानरौ वानराः
 (ज) कुक्कुरः कुक्कुरौ कुक्कुराः

3

अहं च त्वं च

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. छात्र स्वयं करें।

2. (क) आवां शिक्षकौ स्वः।

(ख) मञ्चे यूयं नर्तक्यः स्थ।

3. (क) अहं तन्त्रज्ञः अस्मि।

(ख) अहं नर्तकः अस्मि।

(ग) अहं चालकः अस्मि।

(घ) अहं छात्रा अस्मि।

(ङ) अहं गायिका अस्मि।

(च) अहम् अनुवैद्या अस्मि।

(छ) त्वं लेखकः असि।

(ज) त्वं सैनिकः असि।

(झ) त्वं क्रीडकः असि।

(ञ) त्वम् अधिवक्त्री असि।

(ट) त्वं छात्रा असि।

(ड) त्वं धाविका असि।

आवां तन्त्रज्ञौ स्वः।

आवां नर्तक्यौ स्वः।

आवां चालकौ स्वः।

आवाम् छात्रे स्वः।

आवाम् गायिके स्वः।

आवाम् अनुवैद्ये स्वः।

युवां लेखकौ स्थः।

युवां सैनिकौ स्थः।

युवां क्रीडकौ स्थः।

युवां अधिवक्त्र्यौ स्थः।

युवां छात्रे स्थः।

युवां धाविके स्थः।

(ग) अत्र अहं अस्मि।

(घ) सभायां युवां गायिके स्थः।

(ङ) विद्यालये वयम् स्मः।

(च) वैद्यालये त्वम् चिकित्सिका असि।

वयं तन्त्रज्ञाः स्मः।

वयं नर्तक्यः स्मः।

वयं चालकाः स्मः।

वयं छात्राः स्मः।

वयम् गायिकाः स्मः।

वयम् अनुवैद्याः स्मः।

यूयं लेखकाः स्थ।

यूयं सैनिकाः स्थ।

यूयं क्रीडकाः स्थ।

यूयं अधिवक्त्र्यः स्थ।

यूयं छात्राः स्थ।

यूयं धाविकाः स्थ।

4. उचित मेलनम्—

(क) त्वं बालिका असि।

(ख) अहं गायकः अस्मि।

(ग) त्वं छात्रः असि।

(घ) अहं शिक्षकः अस्मि।

(ङ) अहं नर्तकी अस्मि।

(च) त्वं गृहिणी असि।

(छ) अहम् आरक्षकः अस्मि।

(ज) त्वं सैनिकः असि।

(झ) त्वं चिकित्सकः असि।

(ञ) अहं तन्त्रज्ञः अस्मि।

युवां बालिके स्थः।

आवां गायकौ स्वः।

युवां छात्रौ स्थः।

आवां शिक्षकौ स्वः।

आवां नर्तक्यौ स्वः।

युवां गृहिण्यौ स्थः।

आवां आरक्षकौ स्वः।

युवां सैनिकौ स्थः।

युवां चिकित्सकौ स्थः।

आवां तन्त्रज्ञौ स्वः।

यूयं बालिकाः स्थ।

वयं गायकाः स्म।

यूयं छात्रा स्थ।

वयं शिक्षकाः स्मः।

वयं नर्तक्यः स्मः।

यूयं गृहिण्यः स्थ।

वयम् आरक्षकाः स्मः।

यूयं सैनिकाः स्थ।

यूयं चिकित्सकाः स्थ।

वयं तन्त्रज्ञाः स्मः।

5. (क) त्वं तन्त्रज्ञः।

(ख) युवां बालकौ।

(ग) यूयं छात्राः।

(घ) अहं न्यायाधीशः।

(ङ) आवां गायिके।

(च) वयं शिक्षिकाः।

कः तन्त्रज्ञः?

कौ बालकौ?

काः छात्राः?

कः न्यायाधीशः?

के गायिके?

काः शिक्षिकाः?

त्वं कः?

युवां कौ?

यूयं काः?

अहं कः?

आवां कौ?

वयं काः?

परियोजनाकार्यम्

अस्मद्-शब्दरूपाणि (अस्मद्-शब्द के रूप)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्	आवाम्	अस्मान्
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम	आवयोः	अस्माकम्
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मद्-शब्दरूपाणि (युष्मद्-शब्द के रूप)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्	युवाम्	युष्मान्
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यं	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव	युवयोः	युष्माकम्
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

अतिरिक्त अभ्यासः

- (i) (क), (ii) (ग), (iii) (घ), (iv) (ग), (v) (क)।
- (i) सः, (ii) तौ, (iii) ते, (iv) सा, (v) ते।
- (i) उत्तम पुरुषस्य अस्मद् शब्दस्य द्विवचनस्य रूपं आवां अस्ति।
(ii) फल शब्दस्य प्रथमा विभक्तेः द्विवचनस्य रूपं 'फले' भवति।
(iii) मध्यम पुरुषस्य 'युष्मद्' शब्दस्य बहुवचनस्य रूपं 'यूयं' अस्ति।
(iv) 'सा' शब्दस्य पुरुषः प्रथमं, स्त्रीलिङ्ग एकवचन च अस्ति।
(v) 'श्रेष्ठतमः पुरुषः' शब्दस्य स्त्रीलिङ्ग 'श्रेष्ठतमा नारी' अस्ति।
- (i) युवां क्रीडिकौ स्थः।
(ii) यूयं धाविका स्मः।
(iii) त्वं लता असि।
(iv) अहं दर्शकः अस्मि।
(v) आवाम् आरक्षिके स्वः।

4

अहं प्रातः उत्तिष्ठामि

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

- (i) गुरुवन्दनम्
(ii) वृद्धसेवा
(iii) आतिथ्यसत्कारः
(iv) मातृप्रेम
(v) पितृभक्तिः
(vi) ज्येष्ठेषु आदरः
(vii) कनिष्ठेषु प्रीतिः
(viii) बन्धुषु प्रीतिः
(ix) परोपकारः
(x) प्राणिषु दया
(xi) प्रियवचनम्

- (xii) सत्यकथनम्
(xiii) सत्पात्रे दानम्
(xiv) सर्वेषु मैत्री भावः
(xv) समयपालनम्
(xvi) भ्रातृषु भगिनीषु च स्नेहः
(xvii) अहिंसा
(xviii) स्वच्छता

- सार्ध-दशवादनम् (साढ़े दस बजे।) — १०:३० (10:30)
दशवादनम् (दस बजे।) — १०:०० (10:00)
सपाद-षड्वादनम् (सवा छः बजे।) — ६:१५ (6:15)
सार्ध-चतुर्वादनम् (साढ़े चार बजे।) — ४:३० (4:30)
पादोन-एकादशवादनम् (पौने ग्यारह बजे।) — १०:४५ (10:45)

3. ०५:३० (5:30) — सार्ध पञ्चवादनम्
 १२:०० (12:00) — द्वादशवादनम्
 ०९:४५ (9:45) — पादोन-दशवादनम्
 ०६:४५ (6:45) — पादोन-सप्तवादनम्
 ११:३० (11:30) — सार्ध एकादशवादनम्
 ०२:४५ (2:45) — पादोन-त्रिवादनम्

4. (क) सा सपाद-नववादाने विद्यालयं गच्छति ।
 सा कदा विद्यालयं गच्छति ?
 (ख) सतीशः सार्ध-द्वादशवादाने भोजनं करोति ।
 सतीशः कदा भोजनं करोति ?
 (ग) यानं पञ्चवादाने आगच्छति ।
 यानं कदा आगच्छति ?
 (घ) गोपालः षड्वादाने गोदहनं करोति ।
 गोपालः कदा गोदहनं करोति ?
 (ङ) माता दशवादाने कार्यालयं गच्छति ।
 माता कदा कार्यालयं गच्छति ?

5. सर्वप्रथमं अहं भूमेः वन्दनं करोमि ।
 तत्पश्चात् अहं मम माता पितरौ भ्रातृभ्यां च नमस्कारं करोमि ।
 ततः अहं कवोष्णं जलं पिबामि ।
 अहं सपाद षड्वादाने (६:१५) शौचं, मुख प्रक्षालनं, दन्तधावनं च क्रमशः करोमि ।
 अहं सार्ध-षड्वादाने किञ्चित् व्यायामं करोमि ।
 अहं सप्तवादाने किञ्चित् पठामि ।
 अहं सार्ध-सप्तवादाने गृहकार्येषु मम मातुः साहाय्यम् करोमि ।
 अहं पादोन-अष्टवादाने स्नानं करोमि ।
 अहं अष्टवादाने देवं पूजयामि ।
 तदनन्तरं अहं मातापित्रोः चरणौ स्पृशामि ।
 अहं सार्ध अष्टवादाने प्रातराशं करोमि ।
 प्रातराशोपरान्तं अहं नववादाने मम विद्यालयं गच्छामि ।

6. (क) सा दुर्बलानां साहाय्यम् करोति ।
 (ख) सर्वेषु प्राणिषु दयाभावः भवतु ।
 (ग) सर्वे छात्राः पाठशालायाः नियमपालनं कुर्वन्तु ।
 (घ) वयं सर्वे अतिथीनां सत्कारं कुर्मः ।
 (ङ) परस्परं छात्रेषु मैत्रीभावः भवतु ।

परियोजनाकार्यम्

● मम दिनचर्या

अहं अक्षतः अस्मि । अहं षष्ठीकक्षयाः छात्रः अस्मि ।
 अहं प्रतिदिनं प्रातः पञ्चवादाने उत्तिष्ठामि ।
 शौचात् अनन्तरं भ्रमणं कृत्वा योगासने करोमि ।

अहं सप्तवादाने देवं पूजयामि ।
 अहं सार्ध सप्तवादाने प्रातराशं करोमि ततः विद्यालयं गच्छामि ।
 अहं अपराह्णे एकवादाने विद्यालयात् आगच्छामि ।
 भोजनानन्तरं अहं किञ्चित् कालं यावत् विश्रामं करोमि ।
 त्रिवादाने उत्थाय अहं गृहकार्यं करोमि ।
 सायं पञ्चवादाने क्रीडाक्षेत्रं गत्वा तत्र क्रिकेटं क्रीडामि ।
 ततः प्रत्यागत्य अहं सप्तवादाने शिक्षणार्थं गच्छामि ।
 अहं सार्ध-अष्टवादाने रात्रि भोजनं करोमि, किञ्चित् कालं यावत् दूरदर्शनं पश्यामि च ।
 अहं रात्रौ दशवादाने निद्रां गच्छामि ।

● शिष्टाचारस्य विषये पञ्चानां श्लोकाः

1. काक चेष्टा बको ध्यानं, श्वान निद्रा तथैव च ।
 अल्पाहारी, गृहत्यागी विद्यार्थी पञ्च लक्षणम् ॥
2. उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।
 क्षुरासन्नधारा निशिता दुरत्ययाः दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥
3. उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
 नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥
4. न चौरहार्यं न राजहार्यं न भ्रातृ भाज्यं न च भारकारि ।
 व्यये कृते वर्धते एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥
5. येषां न विद्या न तपो न दानं, ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
 ते मृत्युलोके भुवि भारभूता, मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (ख), (ii) (क), (iii) (ख), (iv) (क), (v) (ख) ।
2. (i) कवोष्णं, (ii) सार्ध-पञ्चवादाने, (iii) खुशी, (iv) पञ्चवादाने, (v) मम-दिनचर्या ।
3. (i) अहं सार्ध-पञ्चवादाने सूर्य-नमस्कारं योगासनं च करोमि ।
 (ii) मलमूत्रीकरणानन्तरं अहं मुख प्रक्षालनं दन्तधावनं च करोमि ।
 (iii) जागरणानन्तरं अहं प्रथमं भूमेः वन्दनं करोमि ।
 (iv) ६:४५ वादाने अहं स्नानं करोमि ।
 (v) ६:३० वादाने अहं मम परिसरं स्वच्छं करोमि ।
4. (क) त्वं विद्यालये पठसि ।
 (ख) सन्दीपः खुशी च नववादाने विद्यालयं गच्छतः ।
 (ग) अहं सायंकाले उद्यानं गच्छामि ।
 (घ) यत्र कवोष्णां जलं पिबामि ।
 (ङ) सन्दीपः खुशी च भ्राता-भगिनी स्तः ।

5. स्तम्भ 'क' स्तम्भ 'ख' स्तम्भ 'ग'	(iv) ८:३०	सार्ध-अष्ट-वादनम्
(i) ५:०० पञ्च-वादनम्	(v) १:४५	पादोन-द्विवादनम्
(ii) ८:०० अष्ट-वादनम्	(vi) २:४५	पादोन-त्रिवादनम्
(iii) ८:१५ सपाद-अष्ट-वादनम्	(vii) ५:३५	पञ्चत्रिपलित्तरपञ्चवादनम्

5

शूराः वयं धीराः वयम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

- छात्र स्वयं करें।
- (क) भारतीयाः। (ख) दृढ़। (ग) शुभ।
(घ) समराङ्गणे। (ङ) समराङ्गणे।
- (क) शूराः वयम् = शूरः अहम्
वीराः वयम् = वीरः अहम्।
(ख) बलशालिनो वयम् = बलशाली अहम्।
जयगामिनः वयम् = जयगामी अहम्।
(ग) दृढमानसाः वयम् = दृढमानसः अहम्।
प्रियसाहसाः वयम् = प्रियसाहसः अहम्।
(घ) अतिभावुकः अहम् = अतिभावुकाः वयम्।
शुभचिन्तकाः वयम् = शुभचिन्तक अहम्।
(ङ) धनकामना = धनकामनाः।
वञ्चना = वञ्चनाः।
(च) वर्चस्वला = वर्चस्वलाः।
अतिनिश्चला = अतिनिश्चलाः।
- (क) गतभीतयो धृतनीतयो दृढ़शक्तयो निखिलाः।
(ख) यामो वयं समराङ्गणं विजयार्थिनो बालाः।
(ग) जगदीश हे! परमेश हे! सकलेश हे भगवन्!
(घ) जयमङ्गलं परमोज्ज्वलं नो देहि परमात्मन्!
(ङ) जनसेवका अतिभावुकाः शुभचिन्तका नियतम्।
(च) ऊर्जस्वला वर्चस्वला अतिनिश्चला विजये।
- (क) धीरः — धीराः
(ख) वीरः — वीराः
(ग) जनसेवकः — जनसेवकाः
(घ) धनकामना — धनकामनाः
(ङ) निखिलः — निखिलाः
(च) बालः — बालाः
- (क) छात्रः पठति (ख) छात्रौ पठतः (ग) छात्राः पठन्ति (घ) अहं पठामि (ङ) आवां पठावः (च) वयं

पठामः (छ) त्वं पठसि (ज) युवां पठथः (झ) यूयं पठथ।

- (क) अस्मद्, प्रथमा विभक्तिः, एकवचनम् — अहम्
(ख) युष्मद्, प्रथमा विभक्तिः, द्विवचनम् — युवाम्
(ग) तद्, पुलिङ्गम्, प्रथमा विभक्तिः, बहुवचनम् — ते
(घ) एतद्, नपुसंकलिङ्गम्, प्रथमा विभक्तिः, बहुवचनम् — एतानि
(ङ) एतद्, स्त्रीलिङ्गम्, प्रथमा विभक्तिः, एकवचनम् — एषा
(च) तद्, स्त्रीलिङ्गम्, प्रथमा विभक्तिः, द्विवचनम् — ते
- (क) बालकः लिखति। (ख) छात्रौ क्रीडतः।
(ग) अहम् गच्छामि। (घ) कविः पश्यति।
(ङ) महिलाः वदन्ति। (च) देवाः आगच्छन्ति।
(छ) फलानि पतन्ति।

परियोजनाकार्यम्

- स्वामी विवेकानन्दस्य लघु जीवनवृत्तम्
- विवेकानन्द महोदयस्य वास्तविकं नाम नरेन्द्रनाथदत्तः आसीत्।
 - तस्य पितुः नाम विश्वनाथ दत्तः आसीत्।
 - तस्य मातुः नाम भुवनेश्वरी देवी आसीत्।
 - रामकृष्णपरमहंस तस्य आध्यात्मिकः गुरुः आसीत्।
 - विवेकानन्द महोदयः रामकृष्ण-मिशन इति संस्थानं अस्थापयत्।
 - विवेकानन्द महोदयः तस्य प्रभावपूर्णैः भाषणैः भाषणेभ्यः विश्वे लोकप्रियः अभवत्।
 - विदेशे अपि सः हिन्दूधर्मस्य प्रसारम् अकरोत्।
 - जनवरी मासस्य द्वादशतम दिने विवेकानन्दमहोदयस्य जन्मदिन अस्ति।
 - भारतदेशे अयं दिवसः 'युवादिवसः' इति नाम्ना अर्चयते।
 - स्वामी विवेकानन्दः भारतदेशस्य भूषणं अस्ति।

● छत्रपति शिवाजी महाराजस्य लघु जीवनवृत्तम्

1. छत्रपति शिवाजी महाराजस्य जन्म पुणे नगरस्य समीपे शिवनेरी इति दुर्गे अभवत्।
2. तस्य पितुः नाम शाहजी, मातुः च नाम जीजाबाई इति।
3. शिवाजी महाराजस्य गुरोः नाम दादाजी कोण्डदेवः आसीत्।
4. शिवाजी महाराजः तस्मात् युद्धविद्याम् अशिक्षयत्।
5. शिवाजी महाराजः बाल्यकालात् एव वीरः साहसी च आसीत्।
6. सः मुगल-साम्राज्यस्य विरोधम् अकरोत्।
7. सः हिन्दू साम्राज्यम् अस्थापयत्।
8. रायगढ़ इति दुर्गे तस्य राज्याभिषेकं अभवत्।
9. शिवाजी महाराजः एकः लोकप्रियः आदर्शः च नृपः आसीत्।
10. भारतमातुः श्रेष्ठ सुपुत्रम् अहं वन्दे।

● महाराणा प्रतापस्य लघु जीवनवृत्तम्

1. महाराणा प्रतापः भारतस्य महान योद्धा आसीत्।
2. तस्य जन्म १५४० तमे वर्षे मईमासस्य ९ दिवसे अभवत्।
3. कुँवरप्रतापः पितामह राणासंग्रामसिंहेन इव बाल्याकालात् एव युद्धकला-विशेषज्ञः आसीत्।
4. तस्य पितुः नाम उदयसिंहः आसीत् सः उदयपुरस्य महाराजः आसीत्।
5. राणा उदयसिंहस्य मृत्योः अनन्तरं महाराणा प्रतापः राजा अभवत्।
6. तस्य अश्वस्य नाम चेतकः आसीत् यः तस्मै अतीव प्रियः आसीत्।
7. १५७६ तमे वर्षे महाराणा प्रताप अकबरयोः मध्ये हल्दीघाटी युद्धम् अभवत्।
8. महाराणा प्रतापः एकः महान देशभक्तः आसीत्।
9. भारतस्य अयं वीरः १९ जनवरी १५९७ तमे वर्षे दिवंगतः।
10. तस्य शौर्यस्य देशभक्तेः नामः इतिहासे अमरः अभवत्।

2. अस्मिन् पाठे प्रयुक्तानां प्रथमविभक्तेः बहुवचनान्त दशपदानां वाक्येषु तेषां प्रयोगः च

वयं, धीराः, वीराः, शूराः, दृढमनसाः, जनसेवकाः, शुभचिन्तकाः, अतिभावुकाः, गुणशालिनो, बलशालिनो।

शब्दः वाक्येषु प्रयोग

1. वयम् = वयं सर्वे सत्यनिष्ठाः कर्तव्यनिष्ठाः च स्म।

2. धीरा = केवलं धीराः जनः एव सफलतां प्राप्नुवन्ति।
3. वीराः = वीराः जनाः कदापि निराशाः न भवन्ति।
4. शूराः = शूराः कदापि युद्धक्षेत्रं न त्यजन्ति।
5. दृढमानसाः = दृढमानसाः जनाः स्वस्य इष्टफलं प्राप्नुवन्ति।
6. जनसेवकाः = जनसेवकाः केवलं लोकसेवां एव कर्तव्या न तु राजनीतिः।
7. शुभचिन्तकाः = जगति बहवः शुभचिन्तकाः सन्ति किन्तु सर्वे सहायकाः न भवन्ति।
8. अतिभावुकाः = वयं सर्वे भारतीयाः अतिभावुकाः स्मः।
9. गुणशालिनो = गुणशालिनो जनाः सर्वत्र सम्मानं प्राप्नुवन्ति।
10. बलशालिनो = बलशालिनो जनाः राष्ट्रस्य रक्षणं कर्तुं शक्नुवन्ति।

3. धन्यं भारतवर्षम्

धन्यं भारतवर्षं धन्यम्।

पुण्यं भारतवर्षं पुण्यम्॥

यस्य संस्कृतिः तोषदायिनी।

पापनाशिनी पुण्यवाहिनी॥

यत्र पुण्यदा गंगा वहति,

सिन्धु नर्मदा सदा विभाति।

सरस्वती च धन्य-धन्या,

यमुना-कृष्णा मान्या।

शृणुमो यत्र च वेदं पुण्यम्॥

धन्यं भारतवर्षं धन्यम्

पुण्यं भारतवर्षं पुण्यम्।

यत्र पर्वतः रम्यः रम्याः,

ऋषयो मनुष्यो धन्याः धन्याः।

कैलासश्च हिमराजश्च,

विन्ध्य सतपुड़ा हिमाद्रिश्च।

पुण्य पर्वतः पुण्यं पुण्यम्॥

धन्यं भारतवर्षं धन्यम्

पुण्यं भारतवर्षं पुण्यम्।

अतिरिक्त अभ्यासः

- (i) (क), (ii) (ग), (iii) (घ), (iv) (ख), (v) (ग)।
- (i) 'सा', (ii) उत्तम, (iii) तानि, (iv) स्तः, (v) नपुंसकलिङ्गम्।
- (i) नद्यां जलं भवति।
(ii) खगाः गगने उड्डीयन्ते।
(iii) जल-मध्ये जलचराः वसन्ति।

(iv) भ्रमराः पुष्पेषु गुञ्जन्ति।

(v) सूर्योदयः पूर्वदिशि भवति।

- (i) हसतः (ii) पिबामि (iii) गच्छति (iv) विलसन्ति (v) पृच्छत।

- शुद्ध वाक्य — (iii) सा गृहे वसति।

अशुद्ध वाक्य— (i) तौ सूर्यम् पश्यति। (ii) युवां गृहं गच्छतः। (iv) अहम् जलम् पिबसि। (v) सर्वाः बालिकाः क्रीडन्ति।

6

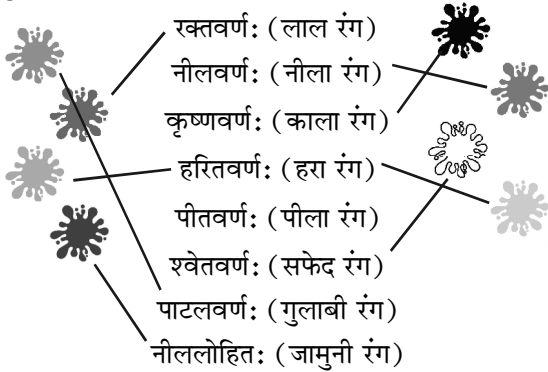
सः एव महान् चित्रकारः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

- (क) हरितवर्णः, (ख) हरितवर्णेन, (ग) हरितवर्णः, (घ) परमेश्वरः, (ङ) चित्रवर्णान् शुकान्।
- (क) आचार्यस्य प्रावारकस्य वर्णः श्वेतः।
(ख) अमृत-उद्याने विविधवर्णानां पाटलपुष्पाणि सन्ति।
(ग) 'बहुवर्णमयम्' सप्तवर्णमयं इति मञ्जुलस्य अभिप्रायः।
(घ) चित्रवर्णशुका नीलाः पीताः रक्ताः च भवन्ति।
(ङ) पिककाकयोः।

3.

- (क) उपरि केसरः वर्णः अस्ति।
(ख) मध्ये श्वेतः वर्णः अस्ति।
(ग) अधः हरितः वर्णः अस्ति।
(घ) ध्वजस्य केन्द्रे नील-वर्ण चक्रः अस्ति।
- (क) कृष्णः, (ख) नीलः, (ग) पीतः, (घ) हरितः, (ङ) कृष्णः, (च) चित्रवर्णः।
- विद्यार्थी रेखाचित्रों में स्वयं ही रंग भरें।

परियोजनाकार्यम्

पाटलम्	गन्धपुष्पम्	सूर्यकान्तिः
गुलाबी रंग	पीला	पीला, मध्य व काला
कमलम्	चम्पकः	कर्णोरः
अपराजिता	जपाकुसुमम्	मल्लिका
नीला	लाल	सफेद

- कक्षा में पायी जाने वाली दस वस्तुओं के संस्कृत नाम तथा उनके रंगों के नाम—

शब्दः	संस्कृत शब्दः	वर्णः
ब्लैकबोर्ड	श्यामपट्टः	कृष्णः
कॉपी	सञ्चिका	श्वेतः
डस्टर	मार्जकः	श्वेतः
चौक	सुधाखण्डः	श्वेत
फाइल	पत्र सञ्चयनी	भिन्न-भिन्न-वर्णा
कुर्सी	आसन्दिका	(धूसर)
रजिस्टर	पञ्जिका	भिन्न वर्णः
पेन्सिल	तूलिका	भिन्न वर्णः
मेज	काष्ठासनम्	धूसर
डायरी	दैनन्दिनी	भिन्न वर्णः

अतिरिक्त अभ्यासः

- (i) (क), (ii) (ग), (iii) (क), (iv) (घ), (v) (ख)।
- (i) हारिलः पक्षी, (ii) नीलः, (iii) धूसरः, (iv) आमः, (v) कपिशः।
- (i) पाटल पुष्पाणां वर्णः पाटलः भवति।
(ii) राष्ट्रपति भवनस्य परिसरे एकः उद्यानः अस्ति।

- (iii) राष्ट्रपति भवनस्य परिसरे अमृतोद्यानम् अस्ति ।
 (iv) तत् उद्यानं अतीव रमणीयम् अस्ति ।
 (v) छात्राः शिक्षकाः च अमृत उद्यानं पश्यन्ति ।
4. (i) खगाः गगने उड्डीयन्ते ।
 (ii) मत्स्याः जले निवसन्ति ।
 (iii) जले स्थले च ये जन्तवः निवसन्ति ते उभयचराः सन्ति ।
 (iv) पाटल पुष्पस्य वर्णः पाटलः भवति ।
- (v) गावः कृष्णाः श्वेताः च भवन्ति ।
 (vi) राष्ट्रपतिभवने राष्ट्रस्य राष्ट्रपति वसति ।
 (vii) अत्र शताधिक प्रकारकानि पाटलपुष्पाणि सन्ति ।
 (viii) अत्र वृक्षस्य उपरि शुकः अस्ति ।
 (ix) शुकः अपि हरितवर्णेन शोभते ।
 (x) सर्वा एव निसर्गः बहुवर्णमयः ।

7

अतिथिदेवो भव

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. (क) कूर्दमाना । (ख) पञ्च । (ग) राधिकां ।
 (घ) चत्वारः । (ङ) क्षीरं/दुग्धं । (च) शबलः ।
2. (क) मार्जारीशावकानां नामानि तन्वी, मृद्वी, शबलः, भीमः च सन्ति ।
 (ख) राधिका मार्जारी शावकान् पाठयति यत् 'अतिथि देवो भव' ।
 (ग) एका मार्जारी तस्याः चत्वारः शावकाः इति विशिष्टाः अतिथयः सन्ति ।
 (घ) पितामही राधिकां वदति यत् अतिथयः कदा आगच्छन्ति इति न जानामि ।
 (ङ) यदा राधिका शावकानां समीपं गच्छति तदा मार्जारी तां पृष्ठतः आगच्छति ।
 (च) तन्वी अतीव सुन्दरी, मृद्वी अतीव कोमला, शबलः चित्रवर्णः च भीमः किञ्चित् स्थूलः ।
3. (क) वृक्षः कुत्र अस्ति ?
 (ख) देवालयः कुत्र अस्ति ?
 (ग) वायुः कुत्र अस्ति ?
 (घ) बालकाः कुत्र तिष्ठन्ति ?
 (ङ) माता कुत्र अस्ति ?
4. (क) उत्पीठिकायां लेखनी नास्ति ।
 (ख) उत्पीठिकायां चषकः नास्ति ।
 (ग) उत्पीठिकायां कूपी अस्ति ।
 (घ) उत्पीठिकायां स्यूतः अस्ति ।
 (ङ) उत्पीठिकायां सङ्गणकम् अस्ति ।
 (च) उत्पीठिकायां वृक्षः नास्ति ।

- (छ) उत्पीठिकाया फलं नास्ति ।
 (ज) उत्पीठिकायां कन्दुकः अस्ति ।

5. उदाहरणानुसारं वाक्यानां निर्माणम्—

- अत्र— (i) छात्रः कुत्र अस्ति ?
 छात्रः अत्र अस्ति ।
 (ii) मार्जारः कुत्र अस्ति ?
 मार्जारः अत्र अस्ति ।
 (iii) काकः कुत्र अस्ति ?
 काकः अत्र अस्ति ।
 (iv) दीपकः कुत्र अस्ति ?
 दीपकः अत्र अस्ति ।
 (v) घटः कुत्र अस्ति ?
 घटः अत्र अस्ति ।
 (vi) सुधाखण्डं कुत्र अस्ति ?
 सुधाखण्डं अत्र अस्ति ।
 (vii) शिक्षकः कुत्र अस्ति ?
 शिक्षकः अत्र अस्ति ।
 (viii) बालिका कुत्र अस्ति ?
 बालिका अत्र अस्ति ।
 (ix) लेखनी कुत्र अस्ति ?
 लेखनी अत्र अस्ति ।
 (x) माला कुत्र अस्ति ?
 माला अत्र अस्ति ।
- तत्र— (i) सेवकः कुत्र अस्ति ?
 सेवकः तत्र अस्ति ।
 (ii) विद्यालयः कुत्र अस्ति ?
 विद्यालयः तत्र अस्ति ।

- (iii) गायकः कुत्र अस्ति ?
गायकः तत्र अस्ति ।
- (iv) घटी कुत्र अस्ति ?
घटी तत्र अस्ति ।
- (v) फलं कुत्र अस्ति ?
फलं तत्र अस्ति ।
- (vi) गृहं कुत्र अस्ति ?
गृहं तत्र अस्ति ।
- (vii) वाटिका कुत्र अस्ति ?
वाटिका तत्र अस्ति ।
- (viii) हिरणः कुत्र अस्ति ?
हिरणः तत्र अस्ति ।
- (ix) अजः कुत्र अस्ति ?
अजः तत्र अस्ति ।
- (x) मूषकः कुत्र अस्ति ?
मूषकः तत्र अस्ति ।
- सर्वत्र—** (i) प्रकाशः कुत्र अस्ति ?
प्रकाशः सर्वत्र अस्ति ।
- (ii) परमेश्वरः कुत्र अस्ति ?
परमेश्वरः सर्वत्र अस्ति ।
- (iii) ज्ञानं कुत्र अस्ति ?
ज्ञानं सर्वत्र अस्ति ।
- (iv) आकाशः कुत्र अस्ति ?
आकाशः सर्वत्र अस्ति ।
- (v) अपावः कुत्र अस्ति ?
अपावः सर्वत्र अस्ति ।
- (vi) प्रकृतिः कुत्र अस्ति ?
प्रकृतिः सर्वत्र अस्ति ।

- (vii) पुष्पं कुत्र अस्ति ?
पुष्पं सर्वत्र अस्ति ।
- (viii) वायुः कुत्र अस्ति ?
वायुः सर्वत्र अस्ति ।
- (ix) प्रेम कुत्र अस्ति ?
प्रेम सर्वत्र अस्ति ।
- एकत्र—** (i) बालकः कुत्र अस्ति ?
बालकः एकत्र अस्ति ।
- (ii) मयूरः कुत्र अस्ति ?
मयूरः एकत्र अस्ति ।
- (iii) मित्रं कुत्र अस्ति ?
मित्रं एकत्र अस्ति ।
- (iv) पुत्रः कुत्र अस्ति ?
पुत्रः एकत्र अस्ति ।
- (v) महिला कुत्र अस्ति ?
महिला एकत्र अस्ति ।
- (vi) सेविका कुत्र अस्ति ?
सेविका एकत्र अस्ति ।
- (vii) चटका कुत्र अस्ति ?
चटका एकत्र अस्ति ।
- (vi) दोला कुत्र अस्ति ?
दोला एकत्र अस्ति ।

- 6. (क)** भोजनशालायां पात्रम् अस्ति ।
(ख) भोजनशालायां तण्डुलाः सन्ति ।
(ग) भोजनशालायां शाकानि सन्ति ।
(घ) भोजनशालायां अग्निः अस्ति ।
(ङ) भोजनशालायां जलम् अस्ति ।

- 7. (क)** बहिः, (ख) उपरि, (ग) अधः, (घ) तत्र, (ङ) अन्तः

8. मत्स्यः	समुद्रे	वृक्षे	मत्स्यः समुद्रे अस्ति । वृक्षे नास्ति ।
मधुरता	लड्डुके	कषाये	मधुरता लड्डुके अस्ति । कषाये नास्ति ।
उष्णता	सूर्ये	चन्द्रे	उष्णता सूर्ये अस्ति । चन्द्रे नास्ति ।
वानरः	नद्याम्	वृक्षे	वानरः नद्याम् नास्ति । वृक्षे अस्ति ।
नौका	जले	पर्वते	नौका जले अस्ति । पर्वते नास्ति ।
अज्ञानम्	पण्डिते	मूर्खे	अज्ञानम् पण्डिते नास्ति । मूर्खे अस्ति ।
चन्द्रः	अमावस्यायाम्	पूर्णिमायाम्	चन्द्रः अमावस्यायां नास्ति । पूर्णिमायाम् अस्ति ।
अवकाशः	सोमवासरे	रविवासरे	अवकाशः सोमवासरे नास्ति । रविवासरे अस्ति ।

परियोजनाकार्यम्

- राधिका मार्जारशावकानां नामकरणात् पूर्वं तेषां गुणानाम् विषये चिन्तयति स्म। सा शावकानां शारीरिक गुणानुसारं तस्यां नामकरणं कृतवती। अन्यस्य मृदुः मृत्तिका वर्णः च आसीत्, अतः तस्यानाम मृद्वी इति कृतम्।
बिडालस्य एका कन्या कृशा चपला च अस्ति। अतः तन्वी इत्यस्य अर्थः कृशः इति कारणात् तस्याः नाम तन्वी इति अभिव्यक्तम्।
एकः शावकः चित्रवर्णः आसीत् अतः तस्य नाम शबलः अभवत्। द्वितीयः नरः शावकः स्थूलः आसीत् अतः सः भीम इति नाम अभवत् यतः भीमः अपि स्थूलः।
मम् नाम अनुपमा। अहं कुटुम्बस्य सर्वेभ्यः बालकेभ्यः अपेक्षया सुन्दरतमा चतुरा च अस्मि। यतः परिवारे अद्वितीयत्वात् मम मातापितरौ अनुपमा इति नामकरणं कृतवन्तौ।
- विद्यालय परिसरे किम् अस्ति
 - विद्यालयस्य परिसरे योग प्राचार्यः अस्ति।
 - विद्यालयस्य परिसरे छात्र-छात्राः सन्ति।
 - विद्यालयस्य परिसरे अध्ययन कक्षः अस्ति।
 - विद्यालयस्य परिसरे क्रीडाङ्गणम् अस्ति।
 - विद्यालयस्य परिसरे पुस्तकालयः अस्ति।
 - विद्यालयस्य परिसरे शुद्ध पेयजलम् अस्ति।
 - विद्यालयस्य परिसरे स्वच्छ शौचालयः अस्ति।
 - विद्यालयस्य परिसरे प्रयोगशाला अस्ति।
 - विद्यालय परिसरे अल्पाहार गृहं अस्ति।
 - विद्यालय परिसरे प्राथमिकचिकित्सा व्यवस्था अस्ति।

विद्यालय परिसरे किम् नास्ति—

- विद्यालयस्य परिसरे अग्निः नास्ति।
- विद्यालयस्य परिसरे कोलाहलं नास्ति।
- विद्यालयस्य परिसरे उद्दण्डता नास्ति।
- विद्यालयस्य परिसरे पाचकः नास्ति।
- विद्यालयस्य परिसरे हट्ट नास्ति।
- विद्यालयस्य परिसरे कलहः नास्ति।
- विद्यालयस्य परिसरे अस्त्र-शस्त्राणि न सन्ति।
- विद्यालयस्य परिसरे पशवः न सन्ति।
- विद्यालयस्य परिसरे अज्ञानं नास्ति।

बिडालः कुत्र अस्ति?

- बिडालः उत्पीठिकायाः उपरि अस्ति।
- बिडालः उत्पीठिकायाः अधः अस्ति।
- बिडालः उत्पीठिकायाः कोणे अस्ति।
- बिडालः मण्डलस्य केन्द्रे अस्ति।
- बिडालः पेटिकायाः समीपे अस्ति।
- बिडालः पेटिकायाः दूरे अस्ति।
- बिडालः पेटिकायाः अन्तः अस्ति।
- बिडालः पेटिकायाः बहिः अस्ति।
- बिडालः कन्दुकस्य पुरतः अस्ति।
- बिडालः कन्दुकस्य पृष्ठतः अस्ति।
- बिडालः कन्दुकस्य दक्षिणतः अस्ति।
- बिडालः कन्दुकस्य वामतः अस्ति।

अतिरिक्त अभ्यासः

- (i) (घ), (ii) (ख), (iii) (ख), (iv) (क), (v) (ख)।
- (i) चत्वारः, (ii) तस्या पितामही, (iii) देवः, (iv) छद्मम्/छद्मौ, (v) शबलः।
- (i) भारतीयसंस्कृतौ अतिथीनां अतीव महत्त्वं अस्ति।
(ii) आम्, भारतीयानां पशून् प्रति अपि आतिथ्यं भवति।
(iii) अतिथिसेवा पञ्चमहायज्ञेषु अन्तर्भवति।
(iv) अतिथिसेवायाः उच्चतम स्तरः भारतीयानां हृदये प्राप्यते।
(v) 'अतिथिदेवो भव' इति वाक्यात् वयं आतिथ्यं शिक्षयेम।
- (i) सिंह उच्चैः वने गर्जति।
(ii) मम मित्रम् श्वः गमिष्यति।
(iii) अधुना वृष्टिः भवति।
(iv) यदा त्वम् आगमिष्यसि तदा अहं गमिष्यामि।
(v) कुक्कुराः इतस्ततः धावन्ति मार्गे।
- सत्यं वाक्यम्
 - भारतीय संस्कृति अतीव प्राचीना आदर्शा च अस्ति।
 - माता पुत्र्यौ, पुत्रौ च मिलित्वा ते तत्र पञ्च सन्ति।

असत्यं वाक्यम्

- अतिथिः देवाः न भवन्ति।
- बिडालस्य शावकाः सर्वे स्त्री शावकाः सन्ति।
- शावकाः राधिकां दृष्ट्वा हसन्ति।

6. प्रश्न निर्माणः

- (i) ताजमहलः कुत्रास्ति ?
(ii) सिंहाः कुत्र निवसन्ति ?

- (iii) श्रीमान् दयारामः कुत्र पाठयति ?
(iv) मम भ्राता कुत्र निवसति ?
(v) डाकगृहं कुत्र अस्ति ?

7. अव्यय पद

अर्थ

1. यदा	जब
2. तदा	तब
3. कदा	कब
4. सर्वदा	हमेशा
5. अधुना	आजकल
6. इदानीम्	इस समय
7. अद्य	आज
8. ह्यः	कल
9. श्वः	कल
10. यत्र	जहाँ
11. तत्र	वहाँ
12. कुत्र	कहाँ
13. अत्र	यहाँ
14. सर्वत्र	सभी जगह
15. मा	नहीं
16. एकदा	एकबार
17. वृथा	बेकार
18. तथैव	उसी प्रकार
19. सहसा	अचानक
20. कुतः	कहाँ
21. शीघ्रम्	शीघ्र, जल्दी
22. पुरा	प्राचीन

वाक्यानि

- यदा वयं परिश्रमं कुर्मः तदा सफलाः भवेम ।
राधिका यदा शावकाः समीपं गता तदा सा तां अनुसृत्य गच्छति ।
बालकैः कदा क्रीडितव्याः ?
अहं सर्वदा सत्यं वदामि ।
अधुना अनेकाः बालकाः असत्यं वदन्ति ।
इदानीं केचन छात्राः पठन्ति केचन क्रीडन्ति च ।
अद्य विद्यालये वार्षिकोत्सवः अस्ति ।
वयं ह्य अतीव प्रसन्ना आसन् ।
श्वः दीपोत्सवः भविष्यति
यत्र गङ्गा अस्ति, सः मम देशः ।
तत्र न तुः वायुः न च जलम् ।
सर्वे छात्राः कुत्र सन्ति ?
अत्र बहूनि फलानि सन्ति ।
वायु सर्वत्र अस्ति किन्तु प्रकाशः नास्ति ।
कदापि दुर्व्यवहारं मा कुरु ।
एकदा नद्यास्तटे एकः ग्रामः आसीत् ।
वृथा प्रतीक्षमाणः ।
एतस्य प्रश्नस्य अपि तथैव समाधानं कुरुस्व ।
सहसा मम पुरतः एकः प्रेतः आविर्भवूः ।
कुतः आगच्छसि ?
वयं शीघ्रं जागृत्यामः ।
पुरा एकः व्याघ्रः आसीत् ।

8

बुद्धिः सर्वार्थसाधिका

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. (क) शशकाः, (ख) गजानां, (ग) गजराजस्य, (घ) शशकाः, (ङ) गजराजः, (च) शशकाः ।
2. (क) यदा शशकाः जीवन्ति तदा चन्द्रः प्रसन्नः भवति ।
(ख) सायङ्काले शशकानां सभा भवति ।
(ग) शशकाः स्वस्य रक्षायाः उपायं चिन्तयन्ति ।

- (घ) चन्द्रः शशाङ्कः इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति ।
(ङ) “आम्, चन्द्रस्य दर्शनाय आवाम् अधुना एव सरोवरं प्रति चलावः” इति शशकराजः कथयति ।
3. (क) किं चन्द्रः सरोवरे तिष्ठति ?
(ख) सर्वे शशकाः उपायं चिन्तयन्ति ।
(ग) सायंकाले शशकानां सभा भवति ।
(घ) शशकाः सरोवरस्य तीरे निवसन्ति ।
(ङ) सः गजराजं कथयति ।

4. पदम्	पुरुषः	वचनम्
तिष्ठन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
जीवन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
नमति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
कथयति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
गच्छति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्

5. धातुः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा- गम्	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
कथ्	कथयति	कथयतः	कथयन्ति
स्था	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
कृ	करोमि	कुर्वः	कुर्मः
जीव्	जीवति	जीवतः	जीवन्ति
चल्	चलामि	चलावः	चलामः

6. (क) नदी तटे एकः विशालः वृक्षः अस्ति।
 (ख) वृक्षः फलभारयुक्तः अस्ति।
 (ग) तत्र वृक्षे कपिः फलानि पातयति।
 (घ) बालकाः वृक्षस्थ अधः पतितानि फलानि चिन्वन्ति।
 (ङ) मधुरानि फलानि प्राप्य बालकाः अतीव प्रसन्नाः भवन्ति।

7. (क) गजः हस्ती
 (ख) पदम् चरणः
 (ग) चन्द्रः शशाङ्कः
 (घ) सरोवरः जलाशयः
 (ङ) प्रजाः जनता

परियोजनाकार्यम्

पाठे प्राप्यमाणानि धातुरूपाणि निम्नलिखित रूपेण सन्ति:— (पाठ से प्राप्त धातु रूप निम्नलिखित रूप में हैं—)

धातु रूप	पुरुषः	वचनम्
1. भवति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
2. शक्तुम्	उत्तम पुरुषः	बहुवचनम्
3. प्रतिपादयति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
4. पठामः	उत्तम पुरुषः	बहुवचनम्
5. आगच्छति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
6. निर्गच्छन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्

7. निवसन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
8. भवन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
9. अनुभवन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
10. चिन्तयन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
11. प्रकाशयन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
12. प्राप्नुवन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
13. वदति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
14. चिन्तयामि	उत्तम पुरुषः	एकवचनम्
15. गच्छामः	उत्तम पुरुषः	बहुवचनम्
16. गच्छति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
17. जीवन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
18. पृच्छति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
19. करोमि	उत्तम पुरुषः	एकवचनम्
20. तिष्ठति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
21. प्रदर्शयतु	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
22. कलयति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
23. चलावः	उत्तम पुरुषः	द्विवचनम्
24. गच्छन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
25. पश्यति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
26. नमति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
27. तिष्ठन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्

अतिरिक्त अभ्यासः

- (i) (क), (ii) (घ), (iii) (ग), (iv) (ख), (v) (क)।
- (i) सहजम्, (ii) द्वयोः, (iii) बुद्धिबलम्, (iv) विजयः, (v) अनन्तम्।
- (i) द्वे प्रकारकाः शक्तयः पाठे उल्लिखिताः अस्ति।
 (ii) शक्तेः नामानि—बुद्धिशक्तिः शारीरिकशक्तिः च।
 (iii) बुद्धिसाहाय्येन स्पर्धायां वयं प्रबलं प्रतिपक्षं अपि जेतुं शक्नुमः।
 (iv) तडागे गजाः जलं पिबन्ति, स्नान्ति, क्रीडन्ति च।
 (v) गजाः सरोवरात् सूर्यास्तसमये निर्गच्छन्ति।
- (i) सिंह वने निवसति।
 (ii) खगाः गगने उड्डीयन्ते।
 (iii) मत्स्याः जले तरन्ति।
 (iv) कुक्कुराः मार्गे इतस्ततः धावन्ति।
 (v) बालकाः विद्यालये पठन्ति।

5. पर्यायवाची पदानां मेलनं—

(क)	(ख)
(क) शशः	मृगः
(ख) जलं	वारि
(ग) सूर्यः	रविः
(घ) गगनः	नभः

(ङ) सरसः	मृदुः
(च) अनन्तः	असीमः
(छ) सरिता	तरंगिणी
(ज) गृहं	निकेतनम्
(झ) करः	हस्तः
(ञ) मत्स्यः	मीनः

9

यो जानाति सः पण्डितः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

- (क) तक्रम्। (ख) मृत्युञ्जयः।
(ग) इन्द्रस्य/शक्रस्य। (घ) कुम्भकर्णस्य।
- (क) विष्णु पदं दुर्लभम् प्रोक्तम्।
(ख) नयनस्य आदिः न अन्तः।
(ग) नरः काश्यां मृत्युञ्जयः इच्छति।

(घ) कुलालस्य गृहे अर्धं कुम्भः अस्ति।

3. छात्र स्वयं करें।

- (क) द्विचक्रिका चक्रम् द्विचक्रिकायाः चक्रम् भ्रमति।
(ख) वृक्षः फलम् वृक्षस्य फलं खादति।
(ग) छात्रा नाम छात्रायाः नाम पृच्छति।
(घ) रामः पुस्तकम् रामस्य पुस्तकम् आनयति।
(ङ) मन्दिरम् शिखरं मन्दिरस्य शिखरं पश्यति।

5. तालिकायां प्रदत्तानां शब्दानां षष्ठीविभक्तेः रूपाणि

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
वृक्षः	वृक्षस्य	उद्यानम्
द्वारपालः	द्वारपालस्य	उद्यानस्य
स्यूतः	स्यूतस्य	वनम्
अनुजः	अनुजस्य	वनस्य
अग्रजः	अग्रजस्य	सूत्रम्
पितामहः	पितामहस्य	सूत्रस्य
मातुलः	मातुलस्य	पत्रम्
प्राचार्यः	प्राचार्यस्य	पत्रस्य
विद्यालयः	विद्यालयस्य	यन्त्रम्
पितृव्यः	पितृव्यस्य	यन्त्रस्य
		वातायनम्
		वातायनस्य
		पुष्पम्
		पुष्पस्य
		सङ्गणकम्
		सङ्गणकस्य
		गृहम्
		गृहस्य
		वार्तापत्रम्
		वार्तापत्रस्य

6. मम कुटुम्बस्य परिचयः

मम नाम अक्षरा।
मम पितुः नाम गौरवः।
मम मातुः नाम अञ्जली।
मम अग्रजस्य नाम अलंकृतः।
मम अनुजायाः नाम स्वर्णा।
मम पितृव्यस्य नाम प्रियान्शु।
मम पितामह्याः नाम वन्दना।

मम पितामहस्य नाम अनुजः।

मम पितृव्यायाः नाम भूमिः।

एतत् मम कुटुम्बकम्।

7. रामस्य पिता दशरथः।

दशरथस्य पुत्रः रामः।
रामस्य माता कौशल्या।
कौशल्यायाः पुत्रः रामः।
रामस्य श्वशुरः जनकः।

जनकस्य जामाता रामः।
 रामस्य पत्नी सीता।
 सीतायाः पतिः रामः।
 रामस्य श्वश्रूः सुनयना।
 सुनयनायाः जामाता रामः।
 रामस्य अनुजः लक्ष्मणः।
 लक्ष्मणस्य अग्रजः रामः।
 रामस्य पुत्रः लवः।
 लवस्य पिता रामः।
 सीतायाः श्वशुरः दशरथः।
 दशरथस्य स्नुषा सीता।
 सीतायाः श्वश्रूः कौशल्या।
 कौशल्याः स्नुषा सीता।
 सीतायाः पिता जनकः।
 जनकस्य पुत्री सीता।
 सीतायाः माता सुनयना।
 सुनयनायाः पुत्री सीता।
 सीतायाः देवरः लक्ष्मणः।
 लक्ष्मणस्य भ्रातृजाया सीता।
 सीतायाः पुत्रः लवः।
 लवस्य माता सीता।

8. रेखाचित्राधारितं उदाहरणानुसारं वाक्यानां रचना

रामायणस्य उपरि भगवद्गीता।
 योगशास्त्रस्य उपरि हितोपदेशः।
 हितोपदेशस्य उपरि रामायणम्।
 मनुस्मृत्याः उपरि रघुवंशम्।
 रघुवंशस्य उपरि योगशास्त्रम्।
 अष्टाध्याय्याः उपरि अमरकोषः।
 अमरकोषस्य उपरि मनुस्मृतिः।
 अर्थशास्त्रस्य उपरि महाभारतम्।
 महाभारतस्य उपरि अष्टाध्यायी।

परियोजनाकार्यम्

1. मम परिवारस्य परिचय—

- मम नाम श्रुति।
- अहं षष्ठ्याः कक्षायाः छात्रा अस्मि।
- मम पितुः नाम श्री हरिमोहनः।
- सः चिकित्सकः अस्ति।
- मम मातुः नाम रेणुः।
- मम अनुजः मनसुखः यः पञ्चमकक्षायाः छात्रः अस्ति।

- मम पितामहः पितामही नाम बसन्तलालः श्रीदेवी च।
- मम पितामहः अवकाशप्राप्तः प्राचार्यः अस्ति।
- अस्माकं कुटुम्बं न धनिकं किन्तु गुणैः पूर्णम् अस्ति।
- मम विधवा पितृस्वसा कविता अपि अस्माभिः सह निवसति।

मम मित्रस्य परिवारस्य परिचय—

- कृतिका मम परमसखी अस्ति।
- सा मम कक्षायां पठति, मम गृहस्य समीपे एव निवसति।
- तस्याः पिता रामनाथ महोदयः एकः वणिक् अस्ति।
- तस्याः माता अध्यापिका अस्ति, अस्माकं विद्यालये अध्यापयति च।
- तस्याः पञ्चवर्षीयः अनुजः वंशः अतीव चपलः अस्ति।
- तस्याः सृष्टिका इति द्वियुग्मनुजा भगिनी अस्ति।
- मम मित्रस्य परिवारः अतीव धनिकः अस्ति किन्तु गर्वितः नास्ति।
- मम मित्रस्य मातुलः विश्वनाथः अस्मान् प्रभूतं स्निह्यति।
- मम मित्रस्य माता पितरौ धार्मिकौ स्तः।
- तौ सदैव निर्धनानाम् असहायानां च साहाय्यं कुरुतः।

अतिरिक्त अभ्यासः

- (i) (घ), (ii) (ग), (iii) (क), (iv) (ग), (v) (घ)।
- (i) तक्रं, (ii) शक्रस्य, (iii) मृत्युञ्जम्, (iv) मनुष्याणाम्, (v) युद्धे।
- (i) खगानां राजा गरुडः अस्ति।
 (ii) पशूनां राजा सिंहः अस्ति।
 (iii) फलानां राजा आम्रः अस्ति।
 (iv) शाकस्य राजा वृन्ताकम्/भन्टाकीः।
 (v) देवतानां राजा देवराजः इन्द्रः।
- (i) एषा मोहनस्य घटी अस्ति।
 (ii) अस्य वृक्षस्य फलं अति मधुरं भवति।
 (iii) गङ्गायाः जलं शीतलं शुद्धं च।
 (iv) पुष्पाणाम् गन्धः मादकः भवति।
 (v) सर्पाणाम् विषं जीवनं नाशयितुं शक्नोति।

5. षष्ठी विभक्त्यन्तानि रूपाणि—

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क) काया	कायायाः	काययोः	कायानाम्
(ख) क्षमा	क्षमायाः	क्षमयोः	क्षमानाम्

(ग) प्रियंका	प्रियंकायाः	प्रियंकयोः	प्रियंकानाम्
(घ) रमा	रमायाः	रमयोः	रमाणाम्
(ङ) कन्या	कन्यायाः	कन्ययोः	कन्यानाम्
(च) शारदा	शारदायाः	शारदयोः	शारदानाम्

10

त्वम् आपणं गच्छ

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. रिक्तस्थानानि पूरयत—

लिखतु	लिखताम्	लिखन्तु
लिख्	लिखतम्	लिखत
लिखानि	लिखाव	लिखाम
क्रीडतु	क्रीडताम्	क्रीडन्तु
क्रीड	क्रीडतम्	क्रीडत
क्रीडानि	क्रीडाव	क्रीडाम

2. (क) लोट्लकार के क्रियापद— वर्षतु, भवतु, यापयन्तु।

(ख) लोट्लकारस्य क्रियापदानि—सन्तु, भवन्तु, पश्यन्तु।

(ग) लोट्लकारस्य क्रियापदानि—सन्तु, भवतु।

(घ) लोट्लकारस्य क्रियापदानि—निन्दन्तु, स्तुवन्तु, गच्छन्तु।

3. लोट्लकारस्य रूपाणि—

पठति	—	पठतु	खादति	—	खादतु
क्रीडामि	—	क्रीडानि	पश्यसि	—	पश्य
हसति	—	हसतु	नयसि	—	नय
नृत्यति	—	नृत्यतु	गच्छामि	—	गच्छानि

4. लोट्लकारस्य बहुवचनस्य रूपाणि—

उत्तिष्ठतु	—	उत्तिष्ठन्तु	खादतु	—	खादन्तु
आगच्छतु	—	आगच्छन्तु	पठतु	—	पठन्तु
उपविशतु	—	उपविशन्तु	पततु	—	पतन्तु
गच्छतु	—	गच्छन्तु			

5. सूचनारूपेण वाक्यानि—(सूचना रूप में वाक्य—)

(क) प्रधानाध्यापकः वार्षिकं विवरणं पठति। प्रधानाध्यापकः वार्षिकं विवरणं पठतु।

(ख) बालिकाः नृत्यन्ति।

बालिकाः नृत्यन्तु।

(ग) यूयम् आसन्दान् स्थापयथ।

(यूयम् आसन्दान् स्थापयत।

(घ) छात्रनायकः स्वागतं करोति।

छात्रनायकः स्वागतं करोतु।

(ङ) मम मित्रं धन्यवादं निवेदयति।

मम मित्रं धन्यवादं निवेदयतु।

(च) संस्कृत-शिक्षिका वेदिकां सञ्चालयति।

संस्कृत-शिक्षिका वेदिकां सञ्चालयतु।

(छ) कार्यक्रमान्तरं छात्राः उत्थाय राष्ट्रगीतं गायन्ति।

कार्यक्रमान्तरं छात्राः उत्थाय राष्ट्रगीतं गायन्तु।

6. यदा अध्यापकः कक्षाम् आगच्छति तदा प्रथमं सर्वे उत्तिष्ठन्तु। उपचारवाक्येन तम् अभिवादयन्तु। यदा सः वदति तदा एव सर्वे उपविशन्तु। तस्य सूचनानुसारं पाठं पठन्तु। गृहपाठं लिखन्तु। परस्परं वार्तालापं न कुर्वन्तु प्रश्नस्य उत्तरं वदन्तु। संशयं पृच्छन्तु। तस्य उपदेशम् शृण्वन्तु बहिः मा गच्छन्तु।

7.

वामतः गच्छ

(बायीं ओर चलो।)

दक्षिणतः गच्छ

(दायीं ओर जाएँ।)

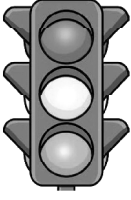
अग्रे विद्यालयः

(आगे विद्यालय है।)

पदयात्रिकाः

(पैदल यात्रियों के लिए।)

तिष्ठ!

(रुको)

प्रतीक्षस्व।

(प्रतीक्षा करो)

गच्छ।

यानं मा स्थापय

(जाओ।) (वाहन को खड़ा मत करो।)

(iv) रमां त्वं भोजनं कुरु।

(v) वत्सः त्वं पाठं पठ।

अतिरिक्त अभ्यासः

8. (क) अम्ब! अहं क्रीडार्थं गच्छामि।
 (ख) आगच्छन्तु, वयं प्रार्थनागीतं गायाम।
 (ग) ज्वरः अस्ति। पुत्र! वृष्टौ न क्रीड।
 (घ) लते! भवती मम उपनेत्रम् आनयतु।
 (ङ) आर्ये! अहम् अन्तः प्रविशामि।
 (च) अहं पृच्छामि त्वम् उत्तरं वद।
 (छ) यूयं शीघ्रं नगरम् आगच्छत।
 (ज) तात! वयं कदा चलचित्रं पश्याम।
9. (क) पुत्र! किं करोषि?
 (ख) कः श्लोकं वदति?
 (ग) भवान्, तत्र तिष्ठतु।
 (घ) आचार्य कदाः आगच्छति?
 (ङ) अहो! रमणीयः पर्वतः।

परियोजनाकार्यम्

1. भवानि (भू धातु) = होना, उत्तमपुरुष एकवचन। गच्छ = जाओ, मध्यम पुरुष एकवचन। पठाम = पढ़ें (उत्तम पुरुष बहुवचन)। पिबतु = पीयो (प्रथमपुरुष एकवचन)। पश्यतु = देखो (प्रथमपुरुष एकवचन)। पश्यन्तु = देखो (प्रथमपुरुष बहुवचन)। तिष्ठतम् = रुकें (मध्यमपुरुष द्विवचन)। तिष्ठन्तु = ठहर जाएँ (प्रथमपुरुष बहुवचन)। पश्याव = देखो (उत्तमपुरुष द्विवचन)। आसाति = कहो (उत्तमपुरुष एकवचन)। नय = लाओ (मध्यमपुरुष एकवचन)। आप्नुत = प्राप्त करो (मध्यमपुरुष एकवचन)। लिखतम् = लिखो (मध्यमपुरुष द्विवचन)। लिख = लिखो (मध्यमपुरुष एकवचन)। लभा है = प्राप्त करो (उत्तमपुरुष द्विवचन)। जायन्ताम् = पैदा हो (प्रथमपुरुष बहुवचन)। वर्धन्ताम् = बढ़ें (प्रथमपुरुष बहुवचन)। जानानि = जान लो (उत्तमपुरुष एकवचन)। गृह्णीतम् = ग्रहण करो (मध्यमपुरुष द्विवचन)।
- इत्यादीन् पुस्तके लोटलकारस्य क्रियापदानि सन्ति।
2. (i) त्वं विद्यालयं गच्छ।
 (ii) पुत्रः भोजनं करोतु।
 (iii) माम् जलं आनय।

1. (i) (घ), (ii) (क), (iii) (क), (iv) (ग), (v) (ख)।
 2. (i) राकेशं, (ii) कार्यालये, (iii) आपणम्, (iv) चाकलेहम्, (v) चॉकलेहम्।
 3. (i) एतेषां सर्वेषां वस्तूनां मूल्यं चतुः शतं षष्टि रुप्यकाणि भवति।
 (ii) राकेशः नील वर्णां लेखनीं गृह्णाति।
 (iii) आपाणिकः वस्तूनि एके स्यूते स्थापयित्वा राकेशाय ददाति।
 (iv) आपणकः राकेशाय दशरूप्यकाणि प्रतियच्छति।
 (v) अन्ते आपणिकः वदति — 'पुनरपि आगच्छतु'।
 4. (i) राकेशः! त्वम् अत्र आगच्छ।
 (ii) अम्ब! कथं किं कार्यं करवाणि।
 (iii) तौ आपणं गच्छताम्।
 (iv) यूयं सर्वे उद्यानात् पुष्पाणि आनयत।
 (v) पुत्र! धनम् अपि नय।
 5. **स्था रहना।** एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्
 प्रथमपुरुषः तिष्ठतु तिष्ठताम् तिष्ठन्तु
 मध्यमपुरुषः तिष्ठ तिष्ठतम् तिष्ठत
 उत्तमपुरुषः तिष्ठानि तिष्ठाव तिष्ठाम्
कृ = करना एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्
 प्रथमपुरुषः करोतु कुरुताम् कुर्वन्तु
 मध्यमपुरुषः कुरु कुरुतम् कुरुत
 उत्तमपुरुषः करवाणि करवाव करवाम
पिब = पीना एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्
 प्रथमपुरुषः पिबतु पिबताम् पिबन्तु
 मध्यमपुरुषः पिब पिबतम् पिबत
 उत्तमपुरुषः पिबानि पिबाव पिबाम्
दा = देना एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्
 प्रथमपुरुषः ददातु दत्ताम् ददन्तु
 मध्यमपुरुषः देहि दत्तम् दत्त
 उत्तमपुरुषः ददानि ददाव ददाम
रुद = रोना एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्
 प्रथमपुरुषः रोदितु रुदिताम् रुदन्तु
 यमपुरुषः रुदिहि रुदितं रुदित
 उत्तमपुरुषः रोदानि रोदाव रोदाम

11 पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

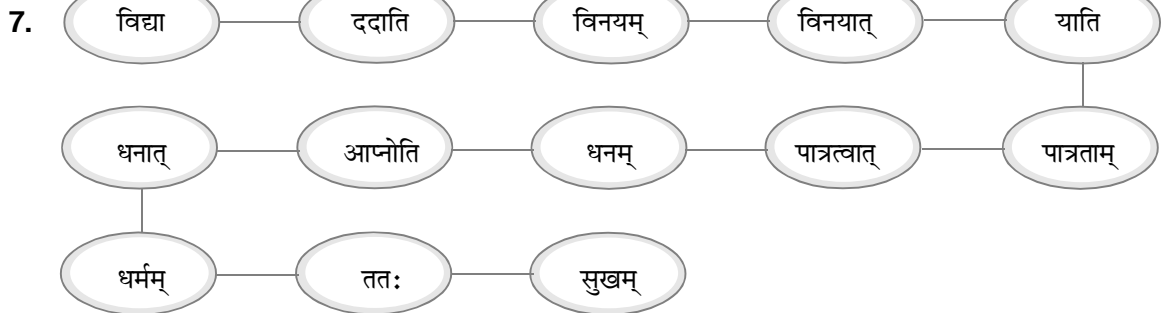
- छात्र स्वयं करें।
- (क) त्रीणि, (ख) लघुचेतसाम्, (ग) उद्यमेन, (घ) विनयं, (ङ) स्वर्गादिपि, (च) स्वर्णमयी।
- (क) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलं, अन्नं, सुभाषितं च सन्ति।

4. वाक्यानि रचना

(क) वृक्षः फलानि यच्छति।	(ख) त्वं फलानि स्वीकरोषि।	(ग) अहं फलानि स्वीकरोमि।
(ख) वृक्षः छायां यच्छति।	छाया शीतला भवति।	वयं छायायाम् विश्रामं कुर्मः।
(ग) वृक्षः कर्गदं यच्छति।	कर्गदाः उपयोगाय भवति।	वयं कर्गदेषु लिखामः।
(घ) वृक्षः काष्ठं यच्छति।	काष्ठम् ज्वलनाय भवति।	भवन-निर्माणे काष्ठस्य आवश्यकता भवति।
(ङ) वृक्षः शुद्धं वायुं यच्छति।	अनेन पर्यावरणस्य शुद्धिः भवति।	शुद्धवायुना वयं स्वस्थाः निवसामः।
(च) वृक्षः पुष्पाणि यच्छति।	पुष्पाणि सुगंधं प्रसारयन्ति।	पुष्पेषु मंगलं भवति।

- (क) न (ख) आम्। (ग) आम्। (घ) आम्। (ङ) न। (च) आम्।

- सिंहः — पुल्लिङ्गम्, फलम् — नपुंसकलिङ्गम्,
महिला — स्त्रीलिङ्गम्, छाया — स्त्रीलिङ्गम्,
पुस्तकानि — नपुंसकलिङ्गम्।

- (क) प्रथमान्त-पुंलिङ्गपदानि सन्ति— उद्यमः, विनयः, निजः, पराक्रमः।
(ख) प्रथमान्त-स्त्रीलिङ्गपदानि सन्ति— जननी, विद्या, बुद्धिः, शक्तिः।
(ग) प्रथमान्त-नपुंसकलिङ्गपदानि सन्ति— पत्रम्, धैर्यम्, मूलम्, धनम्।
- (क) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलम् अन्नम् सुभाषितम्।
(ख) उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकं भवति।
(ग) उद्यमेन हि कार्याणि सिद्ध्यन्ति।
(घ) अभिवादनशीलस्य वृद्धोपसेविनः चत्वारि आयुर्विद्या यशोबलं वर्धन्ते।
(ङ) उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः।

(च) विद्या विनयं ददाति ।

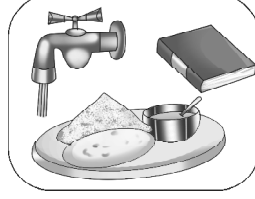
(छ) जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी भवति ।

10. (क)

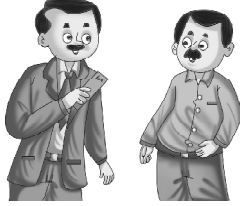
श्लोकांश— उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि ।

(ख)

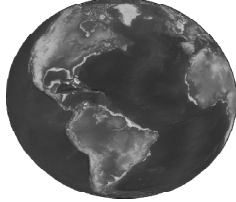
श्लोकांश— पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलम् अन्नं सुभाषितम् ।

(ग)

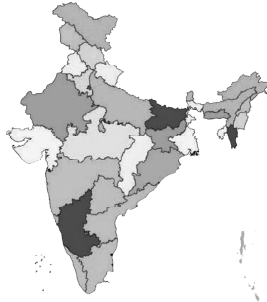
श्लोकांश— पात्रत्वाद् धनम् आप्नोति ।

(घ)

श्लोकांश— उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।

(ङ)

श्लोकांश— जननीजन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

परियोजनाकार्यम्

- छात्र स्वयं करें ।
- विधीयते, गणना, वर्धन्ते, वर्तन्ते, सहायकृत्, ददाति, आप्नोति, रोचते, सिद्ध्यन्ति, प्रविशन्ति ।

विधीयते — अद्यत्वेऽपि अज्ञानिनः सूर्यः पृथिव्याः परिक्रमणं इति विधीयते ।

गणना — कृपणः सर्वदा धनं गणयति परन्तु कदापि न व्ययं करोति ।

वर्धन्ते — पर्याप्तवृष्ट्या सूर्यप्रकाशेन च सस्यानि सम्यक् वर्धन्ते ।

वर्तन्ते — सफलता तत्रैव भवति यत्र बुद्धिः, समर्पणं परिश्रमः च वर्तन्ते ।

सहायकृत् — यः स्वस्य साहाय्यं करोति तस्य ईश्वरः सहायकृत् भवति ।

ददाति — सूर्यः जगते जीवनं ददाति ।

आप्नोति — धैर्येण साहसेन च सर्वं आप्नोति ।

रोचते — परिश्रमिणे जनाय व्यर्थवार्ता न रोचते ।

सिद्ध्यन्ति — मूलकार्यकरणेन सर्वाणि कार्याणि सिद्ध्यन्ति ।

प्रविशन्ति — सिंहाः शक्तिशालिनः सन्तः अपि अज्ञात क्षेत्रेषु सावधानतया प्रविशन्ति ।

3. जीवन परिचय—

(1) भारतस्य एकतायाः आधारः सरदार बल्लभभाई पटेलः

- सरदारः पटेलः लोकप्रियः भारतीय राजनेता आसीत् ।
- तस्य जन्म 1875 तमे वर्षे अक्टूबर मासस्य 31 दिनाङ्के गुजरात प्रान्ते अभवत् ।
- तस्य पूर्णनाम बल्लभभाई जाबेरभाई पटेलः आसीत् ।
- सः देशस्य प्रथमः उप-प्रधानमंत्री, गृहमन्त्री च आसीत् ।
- तस्मै 'सरदार' इति उपाधिः दत्ता ।
- सः 562 रियासतानां भारते विलयं कृत्वा स्वतन्त्रम् च राष्ट्रं निर्मितवान् ।
- देशस्य एकीकरणे महत् योगदानेन सः भारतस्य लौहपुरुषः इति उच्यते ।
- 1950 तमे वर्षे सरदार पटेलस्य मृत्युः अभवत् ।

(ix) मृत्योः अनन्तरं सः 1991 तमे वर्षे भारतरत्नेन पुरस्कृतः।

(x) विश्वस्य वृहत्तमा प्रतिमा एकता प्रतिमा पटेलस्य सम्माने गुर्जरप्रदेशे नर्मदा नद्याः तटे निर्मिता अस्ति।

(2) लाल बहादुर शास्त्री

- (i) लाल बहादुर शास्त्री एकः महापुरुषः आसीत्।
- (ii) सः स्वतन्त्र भारतस्य द्वितीयं प्रधानमन्त्री आसीत्।
- (iii) तस्य जन्म 1904 तमे वर्षे अक्टूबर मासस्य द्वितीय दिनाङ्के उत्तरप्रदेशस्य मुगल सराय नगरे अभवत्।
- (iv) तस्य पितुः नाम शारदा प्रसादः मातुनाम च राजदुलारी आस्ताम्।
- (v) सः हरिश्चन्द्र विद्यालये काशी विद्यापीठे च विद्यां ग्रहीतवान्।
- (vi) तदानीम् एव तम् सत्याग्रह संग्रामे निगृहीतः कारागारे निक्षिप्तः अभवतः।
- (vii) बाल्यावस्थायामेव तस्य पितुः देहावसानम् अभवत्।
- (viii) तस्य जीवनः भारतीय जनानां प्रेरणास्रोतः आसीत्।
- (ix) सः विविधाभिः उपाधिभिः अलङ्कृतवान्।
- (x) अनन्तरं तेन भारत देशस्य प्रधानमन्त्री पदम् अलङ्कृतम्।

(3) महात्मा गाँधी

- (i) महात्मा गाँधी अस्माकं राष्ट्रपिता अस्ति।
- (ii) अस्य महापुरुषस्य प्रयायैः एव परतन्त्रः भारतवर्षः स्वतन्त्रः अभवत्।
- (iii) अस्य महापुरुषस्य जन्म गुजरात प्रान्ते पोरबन्दर नामके नगरे अक्टूबर मासस्य द्वितीया दिनाङ्के 1889 तमे वर्षे अभवत्।
- (iv) तस्य जन्म नाम मोहनदासः आसीत्।
- (v) तस्य पिता कर्मचन्द गाँधी माता च पुतलीबाई आसीत्।
- (vi) अस्य प्रारम्भिक शिक्षा भारते उच्च शिक्षा च इंग्लैण्डदेशे अभवत्।
- (vii) विधि शिक्षा प्राप्य सः स्वदेशे वाक्कीलकर्म आरभत्।
- (viii) सः शोषितेभ्यः पीडितेभ्यः च समाजे स्थापयत्।
- (ix) अयं सत्याग्रह नामकस्य आन्दोलनस्य सफलं प्रयोगं अकरोत्।
- (x) सः सत्याग्रहेन विदेशीयान् जनान् देशात् बहिः निःसारितवान्।

(4) जवाहरलाल नेहरू

- (i) जवाहरलाल नेहरूः एकः महान् नेता आसीत्।
- (ii) सः स्वतन्त्रभारतस्य प्रथमाः प्रधानमंत्री आसीत्।
- (iii) सः संसारे प्रमुख राजनीतिज्ञेषु एकतमः गणयते स्म।
- (iv) तस्य जन्म 1889 तमे वर्षे नवम्बर मासस्य चतुर्दश दिनाङ्के इलाहाबाद नगरे अभवत्।
- (v) तस्य पितुर्नाम मोतीलाल नेहरू मातुश्च नाम स्वरूप रानी आसीत्।
- (vi) कैम्ब्रिजविश्वविद्यालये स्नातकपरीक्षाम् उत्तीर्य सः विधिवेत्ता अभवत्।
- (vii) तस्य विवाहः ब्राह्मणकुले उत्पन्नया कमलदिव्या सह अभवत्।
- (viii) सः राजनीति क्षेत्रे कार्यम् आरब्धवान्।
- (ix) कांग्रेस संस्थायाम् प्रविश्य देशस्य स्वतन्त्रतायै संघर्षम् अकरोत्।
- (x) अयं महापुरुषः 1964 तमे वर्षे मई मासस्य सप्तविंशति दिनांके दिवंगतः।

(5) डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन्

- (i) सर्वपल्ली राधाकृष्णन् भारतवर्षस्य विख्यातः राजनीतिज्ञः आसीत्।
- (ii) सः भारतस्य द्वितीयः राष्ट्रपतिः आसीत्।
- (iii) सः भारतीय दर्शनस्य पाश्चात्य दर्शनस्य च विद्वान् आसीत्।
- (iv) सः अनेकानि वर्षाणि यावत् शिक्षकः आसीत् सः आदर्श शिक्षकः इति प्रसिद्धः आसीत्।
- (v) सर्वपल्ली राधाकृष्णन् दक्षिणभारतस्य तमिलनाडु राज्यस्य तिरुत्तणी नामके ग्रामे 1888 तमे वर्षे सितम्बर मासस्य पञ्चमे दिनाङ्के जन्म अलभत्।
- (vi) तस्य पितुः नाम वीरस्वामी आसीत्।
- (vii) सः शिक्षायाः प्रबलः समर्थकः आसीत्।
- (viii) तस्य शिक्षाक्षेत्रे कार्यकरणात् तस्य जन्मदिवसः शिक्षक दिवसस्य रूपेण मन्यते।
- (ix) सः अनेकैः पुस्तकारैः सम्मानितः, येषु भारतरत्न पुरस्कारः प्रमुखः अस्ति।
- (x) सर्वेभ्यः भारतेभ्यः डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् महोदस्य विचाराः प्रेरणादायकः सन्ति।

4.

वसुधैव कुटुम्बकम्

विश्वस्य सृष्टा ईश्वरः एकः एव अस्ति। सर्वे प्राणिनः तस्य तनयाः च सन्ति। अतः विश्वस्य सर्वेषु भागेषु

स्थिता जनाः रूपः वर्णः भाषा-संस्कृति भेदान धारयन्तः अपि अभिन्नाः एव यतोहि सर्वेषां मूल प्रवृत्तयः समानाः एव। यथा एकः जनः सम्माने सुखम् अपमाने च दुःखम् अनुभवति तथैव अन्येऽपि अतः श्रेष्ठः जनः सः एव यः सर्वेषु प्राणिषु व्यवहारं करोति सर्वेषु स्निह्याति न कमपि पीडयति।

अद्य तु विज्ञानस्य प्रभावेण देशकालयोः अन्तरं प्रायः समाप्तिं गतम्। भारतं स्थितः जनः विदेशेषु स्थितानां जनानां समाचारं प्रतिदिनं प्राप्नोति दूर भाषेण वार्तां करोति। दूरदर्शनेन तु सर्वं विश्वं करतलस्थितमेव जातम्। एतस्य सहयोगेन कुत्रचिदिपि घटितां घटनां क्षणमेव वयं ज्ञातुं समर्थाः भवामः अतः उपर्युक्तस्थितौ विश्वबन्धुत्वस्य भावनायाः महती आवश्यकता अस्ति अतः महर्षिभिः उक्तम् उदार चरितानाम् तु वसुधैव कुटुम्बकम्।

केनचित् कविना उक्तम्-अयं निजं परो वेति गणना लघु चेतसाम्। उदार चरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्। अस्मिन् जगति जनाः द्विविधाः सन्ति येषां चेतः विशालं भवति ते कोऽपि भेदः न मानयन्ति किन्तु लघुचेत मानवा भेद भावं कुर्वन्ति यदि वयं सर्वे एकस्मिन् परमात्मानः पुत्राः तर्हि भेदभावम् किं? इदं मम हृदये यदि एकत्व भावना स्यात् तर्हि सर्वे परस्परस्नेहेन वसन्ति। यदि मनुष्यस्य हृदये स्वार्थ भावना भवति तर्हि सः श्रेष्ठ कार्यं कर्तुं कदापि न शक्नोति। ये स्वार्थं परित्यज्य परोपकाराय स्व जीवनं यापयन्ति तेषां जीवनं सफलं भवति। यथा परिवारे माता सर्वेषु पुत्रेषु स्निह्याति तथा समाने अपि सर्वेषां प्रति स्नेहभावः आचरितव्यः उदारपुरुषाः सर्वे विश्वं स्वपरिवारवत् मानयन्ति तेषां जीवनं परहिताय परकल्याणाय भवति। सर्वे विश्व स्वकुटुम्बं मन्यमानाः ते कदापि उन्मार्गं सेविनः न

भवन्ति। नीतिमार्गं न परित्यजन्ति। ते स्वार्थं परित्यज्य सततं लोकसेवां कुर्वन्ति। परदुखेन दुःखिताः भवन्ति तथा पर दुःख निवारणाय प्रयत्नशीलाः भवन्ति। अस्माकं प्राचीनेषु ग्रन्थेषु एतदेव कथितं यत् संसारे भेदभावः न कर्तव्यः स्वार्थभावना विनाशं प्रति नयति।

विश्वकल्याणभावनया मानवः गौरवं लभते वसुधैव कुटुम्बकम् इति उदात्तभावनाम् आश्रित्यः अस्माभिः जीवनं सफलं करणीयम्, सर्वकल्याणभावना, सर्वहितकामना सुभाषितेषु अपि कथिता यत्

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखं भाग्यभवेत्॥

अतिरिक्त अभ्यासः

- (i) (ग), (ii) (क), (iii) (ग), (iv) (क), (v) (ग)।
- (i) आम्, (ii) न, (iii) न, (iv) न, (v) आम्।
- (i) पृथिव्यां प्राप्यमाणानां त्रयाणां रत्नानां नामानि— जलं, अन्नं सुभाषितं च।
(ii) मूढानां कृते पाषाणखण्डानि एव रत्नानि।
(iii) ये जनाः 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति मन्यन्ते, ते उदार चरिताः जनाः भवन्ति।
(iv) नहिं, सिंहः परिश्रमं विना भोजनं प्राप्तुं न शक्नोति।
(v) सिंहस्य मुख्याहारः मृगाः।
- (i) सुन्दर वचनानि सुभाषितानि भवन्ति।
(ii) मूढैः पाषाण खण्डेषु रत्न-संज्ञा विधीयते।
(iii) पृथिव्यां जलं अन्नं सुभाषितानि च त्रीणि रत्नानि सन्ति।
(iv) एषः स्वः जनः अस्ति, एषः च परः जनः अस्ति।
(v) अस्माभिः वृद्धानां सेवा कर्तव्या।

12

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

- (क) भिक्षाटनम्, (ख) धनिकः, (ग) प्रभूतं धनं, (घ) तस्य शरीरस्य अङ्गानिः, (ङ) मानवजन्मः।
- (क) आम् (ख) न (ग) आम् (घ) न (ङ) आम्।

- (क) आपणिकः अङ्कन्यौ ददाति।
(ख) मातामही कथे श्रावयति।
(ग) सैनिकः आवाम् रक्षति।
(घ) कृष्णः कन्दुके गृह्णाति।
(ङ) छात्रः श्लोकौ पठति।
- बालिकाः विद्यालयं गच्छन्ति।

पक्षिणः फलानि खादन्ति ।

शिक्षकः बालकान् पाठयति ।

नर्तकी चरण धरति ।

अहं कलमं स्वीकरोमि ।

5. (क) छात्राः (ग्रन्थ) पठन्ति ।

छात्राः ग्रन्थं पठन्ति ।

(ख) बालकाः (कथा) लिखन्ति ।

बालकाः कथां लिखन्ति ।

(ग) रमा (लेखनी) क्रीणाति ।

रमा लेखनीं क्रीणाति ।

(घ) शिक्षकः (अस्मद्) पाठयति ।

शिक्षकः मां पाठयति ।

(ङ) अर्जुनः (नदी) पश्यति ।

अर्जुनः नदीं पश्यति ।

(च) पितामही (रजनी) आह्वयति ।

पितामही रजनीं आह्वयति ।

(छ) अहं (युष्मद्) नमस्करोमि ।

अहं त्वाम् नमस्करोमि ।

(ज) कृषकः (क्षेत्र) कर्षति ।

कृषकः क्षेत्रं कर्षति ।

(झ) पर्यटकः (कन्याकुमारी) गच्छति ।

पर्यटकः कन्याकुमारीं गच्छति ।

(ञ) चित्रकारः (चित्र) रचयति ।

चित्रकारः चित्रं रचयति ।

6. (क) अरुणः दूरवाणीं नयति ।

अरुणः दूरवाण्यः नयति ।

(ख) पिता लेखनीम् आनयति ।

पिता लेखन्यः आनयति ।

(ग) जननी पाकं पचति ।

जननी पाकानि पचति ।

(घ) मातामहः मां बोधयति ।

मातामहः अस्मान् बोधयति ।

(ङ) अग्रजा त्वाम् आह्वयति ।

अग्रजा युष्मान् आह्वयति ।

7. (क) अयम् विद्यालयम् अस्ति ।

(ख) विद्यालये विद्यार्थिनः अध्ययनं कुर्वन्ति ।

(ग) अध्यापिकाः विद्यार्थिनः पाठयन्ति ।

(घ) बालकाः हस्तकन्दुकं क्रीडन्ति ।

(ङ) बालकाः सङ्गणकं चालयन्ति ।

(च) विद्यालये उद्यानं अस्ति ।

(छ) उद्याने नीलं रक्तानि च पुष्पाणि सन्ति ।

(ज) विद्यालयं पुरतः क्रीडाक्षेत्रं अस्ति ।

(झ) बालिकाः शिल्पकार्यं कुर्वन्ति ।

(ञ) छात्राः विद्यालये योगाभ्यासं अपि कुर्वन्ति ।

परियोजनाकार्यम्

1. पाठस्य चित्राणाम् अनुसारं द्वितीया विभक्तेः प्रयोगं कृत्वा वाक्य—

1. मयंक ! त्वं बहु आलस्यं करोषि ।

2. परिश्रमी सफलतां प्राप्नोति ।

3. अद्य तु अवकाशदिनम् अस्ति ।

4. परिश्रमः एव मित्रम् अस्ति ।

2. द्वितीया विभक्तेः आधारेण स्वदिनचर्यायाः विषये दश वाक्यानि लिखन्तु ।

(i) प्रत्येक मानवः पृथक् दिनचर्यां धारयति ।

(ii) अहं प्रत्येकदिनं प्रातः पञ्चवादने उत्तिष्ठामि ।

(iii) अहं स्वमित्रेण परागेण सह भ्रमणाय उद्यानं गच्छामि भ्रमणानन्तरम् अहं गङ्गानद्याम् स्नानं करोमि ।

(iv) स्नात्वा अहं ईश्वरं मातरं पितरं च नमामि ।

(v) अनन्तरम् अल्पाहारं कृत्वा अहं विद्यालयं गच्छामि ।

(vi) विद्यालये विविधान् विषयान् पठित्वा अहं गृहं आगच्छामि ।

(vii) सायङ्काले अभ्यासं कृत्वा अहं षड्वादने मम मित्रैः सह क्रीडितुं गच्छामि ।

(viii) क्रीडनात् प्रत्यागत्य गृहकार्यं करोमि ।

(ix) अहं रात्रौ 8:30 वादने रात्रि भोजनं करोमि दूरदर्शनं च पश्यामि ।

(x) तदनन्तरं अहं दशनमेषान् यावत् छदौ भ्रममि ततः शयनं करोमि ।

3. अरुणिमा सिन्हा

(i) अरुणिमा सिन्हा का जन्म सन् 1988 में उत्तर प्रदेश के सुल्तानपुर में हुआ था ।

(ii) उनकी बचपन से ही खेलों में रुचि थी। वह राष्ट्रीय स्तर की बालीबॉल खिलाड़ी थीं ।

(iii) उनके जीवन में सबकुछ ठीक चल रहा था कि अपराधियों द्वारा 12 अप्रैल 2011 को उन्हें चलती रेलगाड़ी से बाहर फेंक दिया, जिसमें उन्हें अपना एक पैर गँवाना पड़ा ।

(iv) अरुणिमा एक साहसी महिला थीं। अतः विकलांग होने पर भी उन्होंने हिम्मत नहीं हारी ।

- (v) उन्होंने एवरेस्ट को फतह करने का निश्चय कर लिया। कुछ प्रयासों में वह 21000 फीट की ऊँचाई तक पहुँच सकीं।
- (vi) अन्त में लवराज जो पूर्व में पाँच बार एवरेस्ट की चोटी तक पहुँच चुके थे, के साथ मिलकर 21 मई 2012 को माउण्ट एवरेस्ट की चोटी पर पहुँचकर इतिहास रच दिया।
- (vii) वह एवरेस्ट की चोटी तक पहुँचने वाली प्रथम भारतीय महिला हैं।
- (viii) जब अखिल भारतीय आयुर्विज्ञान संस्थान में उनका इलाज हो रहा था तभी उन्होंने क्रिकेट खिलाड़ी युवराज सिंह से प्रेरणा ली और कुछ विशेष करने का निश्चय कर लिया।
- (ix) युवराज सिंह सिर के कैंसर को हरा चुके थे।
- (x) उन्हें उनकी उपलब्धि के लिए पद्म श्री की उपाधि से सम्मानित किया गया।
3. (i) माता पुत्राय भिक्षुजीवनस्य कथां कथयति स्म।
(ii) कथायां पुत्रः अवकाशदिने शयनं कर्तुम् इच्छति।
(iii) अस्याः कथायाः सन्देशः अस्ति यत् आलस्यं मनुष्याणां महाशत्रुः अस्ति।
(iv) कथायां भिक्षुकः धनिकात् प्रचुरं धनं इच्छति स्म।
(v) अस्माकं जीवनं परिश्रमेण एव सफलं भवति।
4. (i) असत्यं, (ii) सत्यं, (iii) असत्यं, (iv) असत्यं, (v) असत्यं।
5. एकवचन द्विवचन बहुवचन
रामम् रामौ रामान्
नरम् नरौ नरान्
हंसम् हंसौ हंसान्
वाचम् वाचौ वाचः
विश्वपाम् विश्वपौ विश्वपः
हरिम् हरी हरीन्
सखायम् सखायौ सखीन्
गुरुम् गुरू गुरुन्
पितरम् पितरौ पितृन्
भगवन्तम् भगवन्तौ भगवतः
करिणम् करिणौ करिणः

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (घ), (ii) (क), (iii) (ख), (iv) (घ), (v) (क)।
2. (i) सफलता, (ii) परिश्रमः, (iii) उन्नतः दृढ़कायः च, (iv) केचन् जनाः, (v) धनिकः।

13

सङ्ख्यागणना ननु सरला

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

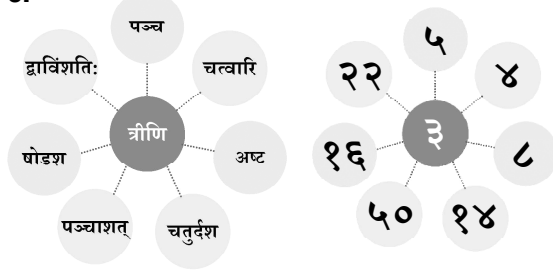
वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. (क) सूर्यः। (ख) कार्तिकेयः। (ग) शिवः।
(घ) सङ्ख्यागणना। (ङ) दिग्गजाः।
2. (क) मम हस्ते ५ अङ्गुलयः सन्ति।
(ख) सप्ताहे ७ वासराः भवन्ति।
(ग) कार्तिकेयस्य ६ मुखानि सन्ति।
(घ) व्याकरणे ३ वचनानि सन्ति।
(ङ) गगने ९ ग्रहाः सन्ति।
3. (क) कति दिशः सन्ति? १०, (दशः)
(ख) सप्ताहे कति वासराः भवन्ति? ७, (सप्त)
(ग) वर्षे कति मासाः भवन्ति? १२, (द्वादशः)

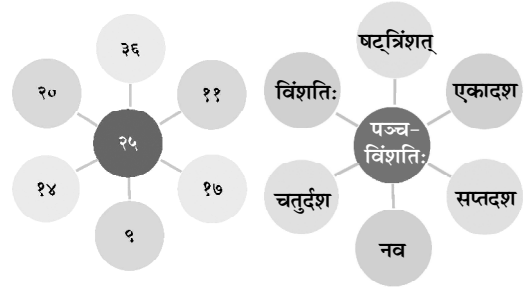
(घ) भवतः कति दन्ताः सन्ति? ३२, (द्वात्रिंशत्)
(ङ) स्वराः कति भवन्ति? ७, (सप्त)

4. 'अ' 'ब'
(क) पञ्च ५
(ख) एकम् १
(ग) अष्ट ८
(घ) विंशतिः २०
(ङ) त्रयोदश १३
5. (क) गणेशस्य उपस्थिति संख्या एकम् अस्ति।
(ख) सुभद्रायाः उपस्थितिसंख्या नव अस्ति।
(ग) स्वयंप्रभायाः उपस्थिति संख्या दश अस्ति।
(घ) जगन्नाथस्य उपस्थिति संख्या त्रीणि अस्ति।
(ङ) दिनेशस्य उपस्थिति संख्या चत्वारि अस्ति।

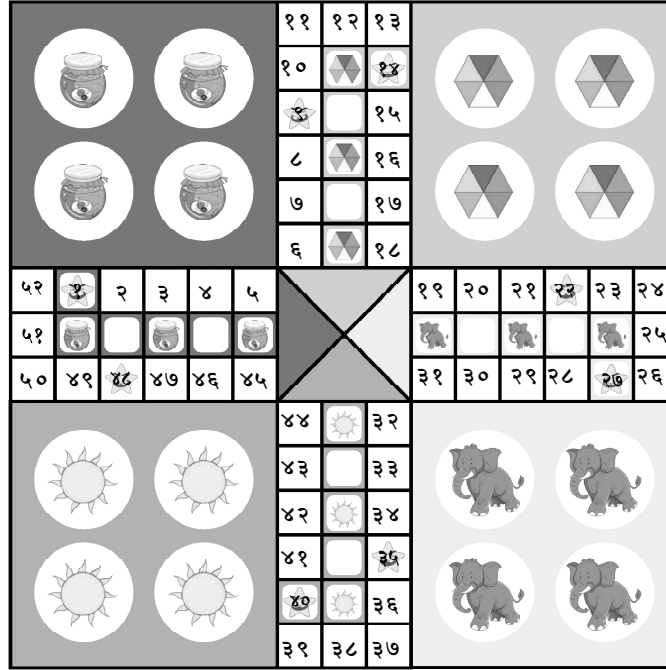
6.

7.

परियोजनाकार्यम्

अतिरिक्त अभ्यासः

- (i) (घ), (ii) (क), (iii) (ख), (iv) (क), (v) (ख)।
- (i) शतस्य चतुर्थांशं २५ (पञ्चविंशति) भवति।
(ii) भगवतः शिवस्य ३ (त्रीणि) नेत्राणि सन्ति।
(iii) भगवत्याः दुर्गायाः ८ (अष्ट) भुजाः सन्ति।
(iv) श्री गणेशः १ (एकम्) दन्तः उच्यते।
(v) धार्मिकमान्यतानुसारं शेषनागस्य शिरसः १ (एकम्) सहस्रम् आसीत्।
- 7 → 10, 13 → 16 → 19 → 22 → 25 → 28 → 31 → 34
(७ → १०, १३, १६, १९, २२, २५, २८, ३१, ३४।)
- पञ्च, अष्ट, एकादश, चतुर्दश, सप्तदश, विंशतिः, त्रयोविंशतिः, षट्त्रिंशतिः, नवविंशतिः, द्वात्रिंशत्।
- ४३, ३९, ३५, ३१, २७, २३, १९, १५, ११, ७।

14

माधवस्य प्रियम् अङ्गम्

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

1. (क) नयनम्, (ख) उदरः, (ग) पादः, (घ) हस्तः, (ङ) मुखम्।
2. (क) वदति। (ख) चलति। (ग) शृणोति। (घ) आघ्राणं करोति। (ङ) आस्वादनं करोति।
3. (क) मम एकम् शिरः अस्ति।
(ख) मम द्वौ पादौ स्तः।
(ग) मम बहवः केशाः सन्ति।
(घ) मम द्वात्रिंशत् दन्ताः सन्ति।
(ङ) मम हस्तयोः दश अङ्गुल्यः सन्ति।
4. (क) शृणोति — कर्णः।
(ख) धावति — पादद्वयम्।
(ग) नमति — शिरः।
(घ) सूचयति — अङ्गुली।
(ङ) लिखति — हस्तः।
5. नासिका मणिबन्धः जङ्घा
चिबुकम् कूर्परः जानु
कपोलः हस्तः ऊरुः
ललाटम् भुजः
नयनम् स्कन्धः
6. (क) अहं मुखेन गायनं करोमि।
(ख) अहं पादाभ्यां धावनं करोमि।
(ग) अहं नासिकया आघ्राणं करोमि।
(घ) अहं कर्णाभ्याम् श्रवणं करोमि।
(ङ) अहं मुखेन भोजनं करोमि।
7. भगिनी पादयोः पादुकाद्वयं धरति।
भगिनी हस्तयोः कङ्कणानि धरति।
भगिनी अङ्गुल्यां मुद्रिकां धरति।
भगिनी वामहस्ते घटीयन्त्रं धरति।
भगिनी कण्ठे मालां धरति।
भगिनी कर्णयोः कुण्डलद्वयं धरति।
भगिनी नेत्रयोः उपनेत्रं धरति।

भगिनी ललाटे कुङ्कुमं धरति।

भगिनी ओष्ठयोः ओष्ठरागं धरति।

भगिनी नयनयोः कज्जलं धरति।

8. (क) अशुद्धम्, (ख) शुद्धम्, (ग) अशुद्धम्,
(घ) अशुद्धम्, (ङ) शुद्धम्।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. (i) (क), (ii) (ग), (iii) (ख), (iv) (क), (v) (ग)।
2. (i) स्वस्थः (ii) कार्यकर्तुं (iii) नेत्रयोः उपरि (iv) मणिबन्धे (v) दीर्घाः।
3. (i) यः न पश्यति तं वयं अंधः वदामः।
(ii) यः न श्रणोति तं वयं वधिरः वदामः।
(iii) एक पादमात्रं मनुष्यं पङ्गु वदामः।
(iv) यः पुरुषः कार्यं कर्तुम् न इच्छति न सः अलस्यपूर्णः पुरुषः भवति।
(v) यस्मै पुरुषाय संगीतं रोचते तं संगीतप्रेमी वदन्ति।
4. (i) अस्माकं शिरसिः केशाः वर्धन्ते।
(ii) वयं अस्माकं कण्ठे टाई बध्नामः।
(iii) वयं नेत्रयोः कज्जलः स्थापयामः।
(iv) वयं प्रायः अनामिका अङ्गुल्यां मुद्रिका धारयामः।
(v) मनुष्याणां हस्तेष्वेव अङ्गुष्ठौ द्वौ भवतः।
5. (i) पादौ विना वयं धावितुं न शक्नुमः।
(ii) हस्तौ विना वयं किमपि उत्थापयितुं न शक्नुमः।
(iii) दन्तान् विना वयं किमपि चर्वितुं न शक्नुमः।
(iv) स्तनौ विना माता शिशवे दुग्धं दातुं न शक्नोति।
(v) नेत्रे विना वयं अन्धा मनुष्यः उच्यन्ते।
(vi) कर्णौ विना वयं श्रोतुं न शक्नुमः।
(vii) एकं पादं विना जनाः अस्मान् पङ्गु इति वदन्ति।
(viii) ललाटं विना वयं तिलकं प्रयोक्तुं न शक्नुमः।
(ix) मुखं विना वयं भजनकीर्तनं गातुं न शक्नुमः।
(x) अङ्गुष्ठः विना वयं विजयस्य मुद्रां कर्तुं न शक्नुमः।

15 वृक्षाः सत्पुरुषाः इव

अभ्यास प्रश्नोत्तराणि

वयम् अभ्यासं कुर्मः

- विद्यार्थी स्वयं ही करें।
- (क) आतपे (ख) नद्यः (ग) हृदः (घ) वृक्षाः
(ङ) वृक्षेभ्यः (च) फलानि।
- (क) नद्यः स्वजलं न पिबन्ति।
(ख) वृक्षाः अस्मभ्यं छाया फलानि च यच्छन्ति।
(ग) इदं शरीरं परोपकाराय अस्ति।
(घ) दशपुत्रसमः एकः वृक्षः भवति।
(ङ) सतां विभूतयः परोपकाराय भवन्ति।
(च) अन्यस्यः छायां वृक्षाः कुर्वन्ति।
- (क) वृक्षाः, (ख) दशपुत्रः, (ग) सुजनस्येव,
(घ) परोपकाराय, (ङ) फलानि, (च) विभूतयः।
- (क) द्वितीया विभक्तिः (ख) प्रथमा विभक्तिः
(ग) प्रथमा विभक्तिः (घ) चतुर्थी विभक्तिः
(ङ) प्रथमा विभक्तिः (च) द्वितीया विभक्तिः।
- (क) मेघः मेघौ मेघाः
(ख) हृदः हृदौ हृदाः
(ग) सत्पुरुषः सत्पुरुषौ सत्पुरुषाः
(घ) छाया छाये छायाः
(ङ) वापी वाप्यौ वाप्यः
(च) नदी नद्यौ नद्यः
(छ) शरीरम् शरीरे शरीराणि
(ज) पुष्पम् पुष्पे पुष्पाणि
- (क) वृक्षः शुद्धं वायुं वृक्षः शुद्धं वायुं ददाति।
(ख) गौः दुग्धम् गौः दुग्धं ददाति।
(ग) सूर्यः प्रकाशं सूर्यः प्रकाशं ददाति।
(घ) नदी जलम् नदी जलं ददाति।

(ङ) अग्निः तापं	अग्निः तापं ददाति।
(च) शिक्षकः विद्यां	शिक्षकः विद्यां ददाति।
8. कुर्वन्ति — करोति	कुरुतः कुर्वन्ति
तिष्ठन्ति — तिष्ठति	तिष्ठतः तिष्ठन्ति
फलन्ति — फलति	फलतः फलन्ति
यान्ति — याति	यातः यान्ति
पिबन्ति — पिबति	पिबतः पिबन्ति
खादन्ति — खादति	खादतः खादन्ति

अतिरिक्त अभ्यासः

- (i) (ग), (ii) (क), (iii) (घ), (iv) (क), (v) (ग)।
- (i) वृक्षस्य फलानि अन्ये खादन्ति न तु वृक्षः स्वयं खादति। (वृक्ष के फल अन्य लोग खाते हैं, न कि वृक्ष स्वयं खाता है।)
(ii) वृक्षाः शुद्धं वायुं फलानि पुष्पाणि च सर्वम् अपि यच्छन्ति। (वृक्ष शुद्ध वायु, फल और पत्ते सभी कुछ देते हैं।)
(iii) दशकूपसमा वापी दशवापीसमो हृदः।
(iv) अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युप जीवनम्।
(v) गावः अपि अन्येषां कृते एव दुग्धम् यच्छन्ति।
- (i) असत्यं, (ii) सत्यं, (iii) सत्यं, (iv) सत्यं, (v) सत्यं।
- (क) गुरुः गुरुदक्षिणां गृह्णाति।
(ख) विद्यालयः शुल्कं गृह्णाति।
(ग) आपणकः मूल्यं गृह्णाति।
(घ) ग्राहकः वस्तूनि गृह्णाति।
(ङ) दीपकः तैलं गृह्णाति।
(च) रुग्णः औषधिं गृह्णाति।
(छ) मृत्युः प्राणान् ग्रह्णाति।